

С. В. ОЛІЙНИК

АРХІВОЗНАВСТВО

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Кам'янець-Подільський

ФОП Сисин Я. І.

Абетка

2024

УДК 930.25(075.8)

ББК 79.3я73

О-54

*Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
(протокол №4, від 25 квітня 2023 року)*

Рецензенти:

Криськов А. А. – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя;

Олійник Ю. В. – кандидат історичних наук, начальник відділу публікаційної та науково-видавничої роботи Державного архіву Хмельницької області.

Олійник С. В.

О-54 Архівознавство. Конспект лекцій для здобувачів вищої освіти історичних факультетів бакалаврського рівня. Вид. 2-е, доп. і перероб. / Сергій Олійник. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2024. – 192 с.

ISBN 978-617-7922-16-1.

Навчальний посібник укладений згідно навчальної програми з курсу «Архівознавство» для здобувачів вищої освіти історичних факультетів бакалаврського рівня, зокрема, спеціальності «032 Історія та археологія» освітньо-професійної програми «Історія». У ньому розкриваються методологічні засади архівознавства, його теоретичні та практичні аспекти, простежується історія розвитку архівної справи, акцентується увага на її українській складовій.

Для студентів, викладачів закладів вищої освіти та працівників архівів, а також тих, хто цікавиться історією розвитку архівознавства в світі і Україні.

УДК930.25 (075.8)

ББК 79.3 я73

ISBN 978-617-7922-16-1

© С. В. Олійник, 2024

Зміст

Вступ	4
Лекція № 1 АРХИВОЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА СИСТЕМА НА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	6
Лекція № 2 ТЕОРІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ	39
Лекція № 3 МЕТОДИКА І ПРАКТИКА АРХІВНОЇ СПРАВИ	52
Лекція № 4 ЗАРУБІЖНІ АРХІВИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА	72
Лекція № 5 ЗАРОДЖЕННЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РОЗВИТОК В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНИЙ ЧАС	93
Лекція № 6 РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У XVI – 20–30-х роках ХХ ст.	114
Лекція № 7 АРХІВНА СПРАВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ ХХ ст.	128
Лекція № 8 РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД	143
Лекція № 9 РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ВІД ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДО СЬОГОДЕННЯ	165
Лекція № 10 АРХІВНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ	178
Рекомендована література	189

ВСТУП

Серед галузей науки і навчальних дисциплін гуманітарного циклу, роль і значення нині яких неухильно зростає, одне з чільних місць посідає архівознавство. А тому не випадковим є звернення уваги науковців, громадськості до проблем історії, теорії і практики архівної справи, як у світі загалом, так і в Україні зокрема.

Пропонований навчальний посібник містить конспекти лекцій для здобувачів вищої освіти історичних факультетів бакалаврського рівня, зокрема спеціальності «032 Історія та археологія» освітньо-професійної програми «Історія». Він розкриває методологічні засади архівознавства, його теорію і практику, а також в загальних рисах історію розвитку архівної справи в світі та більш ширше в Україні. Відповідно до навчального плану лекційний компонент становить 24 години, які представлені 9 лекціями, з яких перший блок (3 лекції – 10 годин) стосується розкриття теоретико-методологічних засад архівознавства, його становлення і розвитку як науки; основних теоретичних, методичних та практичних аспектів архівної справи, з'ясування зв'язку архівознавства з іншими науками, місця і ролі архівознавства у підготовці фахівців; у другому блоці (6 лекцій – 14 годин) висвітлюється історія розвитку зарубіжного та українського архівознавства, а також української еміграції. До кожної лекції зазначено перелік основних термінів. Наприкінці посібника представлено рекомендовану літературу.

Запропоновані конспекти лекцій сприятимуть набуттю здобувачами вищої освіти необхідних компетенцій, таких як здатність використовувати у професійній діяльності наукові праці та інформаційно-довідкові видання (бібліографічні довідники, путівники по архівних фондах, архівні описи тощо), сучасні інформаційно-пошукові системи; відшукувати для освітньої і наукової

діяльності історичні джерела (архівні та опубліковані документи, етнографічні, картографічні матеріали і т. п.); організувати археографічну діяльність, роботу в архівах і музеях, державних наукових та науково-дослідних установах у відповідності з прийнятими правилами та нормами.

Сподіваємося, що навчальний посібник допоможе здобувачам вищої освіти історичних факультетів опанувати таку навчальну дисципліну як «Архівознавство» та привити їм навички організації практичного вирішення питань історичної пам'яті та охорони матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України.

Лекція №1 (4 год.)

АРХІВОЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА СИСТЕМА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

План

1. Теоретико-методологічні засади.
2. Становлення та розвиток архівознавства як науки.
3. Основні періоди та етапи розвитку українського архівознавства. Його джерельна база та історіографія.
4. Зв'язок архівознавства з іншими науками та навчальними дисциплінами.
5. Місце і роль архівознавства в підготовці фахівців.

Основні терміни: «архів», «архівософія», «архівна справа», «архівознавство», «архівна наука», «батько архівної науки», «предмет архівознавства», «об'єкт архівознавства», «реєстратура», «реєстратурознавство».

Методологічні засади архівознавства. Серед галузей науки і навчальних дисциплін гуманітарного циклу, роль і значення нині яких неухильно зростає, одне з цільних місць посідає архівознавство, тобто система наукових знань про архіви, архівну справу, її історію, теорію і практику. Словом «**архів**» у Стародавній Греції називали будинки вищих урядових установ, де ухвалювалися і зберігалися важливі державні акти. В сучасній професійній лексиці поняття «архів» має два основних значення:

- 1) соціальна інституція (спеціалізована установа), що забезпечує потреби суспільства у ретроспективній документній інформації через архівні документи, організовуючи їхнє зберігання та користування ними;
- 2) сукупність документів, сформованих внаслідок діяльності установ, підприємств, організацій, окремих осіб.

За Конституцією України (ст. 54) *«культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами»*.

Все, що пов'язане з діяльністю архівів, їхніх органів управління, називають **архівною справою**, під якою розуміють галузь життєдіяльності суспільства, яка охоплює наукові, культурологічні, правові й техніко-економічні умови відбору, експертизи цінності, опрацювання, зберігання архівних документів та організацію користування ними.

Архівознавство – це наукова система, яка вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади, архівний менеджмент та інформаційні системи, принципи формування і використання архівного фонду, технологію зберігання та реставрації документів.

Предметом архівознавства є тенденції та закономірності становлення й розвитку архівної справи, наукові принципи роботи з документами, експертизу їхньої цінності, класифікації, відбору для зберігання, технології опрацювання і організації користування документами. Теоретичне осмислення цих проблем, вироблення методик їхнього вирішення є головним завданням архівознавства.

Об'єктом архівознавства є система архівних установ, документальні ресурси на паперових та інших носіях, органи управління архівами, науково-дослідні заклади. Архівознавство стало наукою завдяки тому, що спирається на загальнонаукові і специфічні методи дослідження: *методи наукового аналізу і синтезу*, які дозволяють досліджувати структуру архівного фонду, аналізувати всі його елементи, ідентифікувати документи, робити узагальнюючі висновки і теоретичні викладки; *історичний*, який разом з логічним і хронологічним уможливорює ґрунтовне дослідження витоків і розвитку архівної справи, виявлення основних етапів формування архівної системи, виокремлення внеску

провідних архівістів в архівну науку і практику, аналіз впливу конкретно-історичних чинників на стан і характер архівної галузі; *ретроспективний та порівняльний методи*. Крім того в архівознавстві застосовують методи *соціологічних досліджень, статистично-математичного опрацювання матеріалів* із застосуванням комп'ютерної техніки та новітніх інформаційних технологій. Однак жоден з названих методів не є універсальним і не може абсолютизуватися. Оптимальних результатів досягають за умови комплексного використання багатьох або й усіх методів, віддаючи перевагу тим, які найповніше відбивають специфіку дослідження, його проблематику та дослідницькі завдання. Усі компоненти архівознавства, насамперед історія, теорія і практика архівної справи, ґрунтуються на основоположних принципах *науковості, історизму, об'єктивності та всебічності*. Сукупність цих методів і основоположних принципів становить **методологічну** основу архівознавства.

Становлення та розвиток архівознавства як науки. Знання про архіви, як і самі архіви, зародилися давно, але наукового характеру вони набули в країнах Західної Європи у XVII ст., а в Україні – в XIX ст.

Зародження архівознавства як наукової галузі знань та навчальної дисципліни на теренах Європи пов'язане з осмисленням необхідності наукового забезпечення практичної діяльності архівів. Уже стародавні храмові архіви мали елементарний пошуковий апарат до документів та первісні системи класифікацій. Архівні документи (з будь-якою матеріальною основою) спершу зберігалися поряд із храмовими реліквіями, казною, книгами, згодом – із документами реєстратури і потребували спеціальних правил обліку і зберігання. Обов'язки особи, на яку покладалися опікування архівними документами, спершу зводилися до забезпечення їх обліку та зберігання як цінних свідчень. Про оформлення правил роботи з архівами у Європі відомо з початку XIV ст. З плином часу стрімке накопичення у сховищах документів та поступове розширення доступу до них зумовило потребу розро-

блення наукових засад їх архівного описування, обліку, класифікації, забезпечення збереженості, організації використання.

Перші праці, присвячені цій проблемі, були створені німецьким та італійськими авторами (часто не фаховими архівістами, переважно правниками, яким було доручено опікуватися архівами) вже у XVI–XVII ст. Найбільш ранніми письмовими настановами до організації архіву, першою спробою теоретичного осмислення призначення реєстратури вважають опубліковану в Гейдельберзі працю **Якоба фон Раммінгена «Про реєстратуру, її будову та управління»** (1571 р.), завдяки якій його називають **«батьком архівної науки»**. Ключову функцію реєстратури-архіву Раммінген вбачав у задоволенні практичних потреб державного управління та судівництва, оскільки лише там можна зберегти важливі акти та документи. В структурі установи відводив їй місце поряд із канцелярією, судовою палатою і казначейством.

В 1610 р. в Англії правником, архівістом і вченим **Артуром Егардом** було сформульовано розуміння загроз архівам і вимоги до їх описування, класифікації та організації зберігання. До кваліфікаційних характеристик архівіста він відносив володіння англійською та французькою мовами, акуратність у поводженні з документами, заборону на будь-які позначки в них.

Питання доступності архівів у XVII ст. порушив венеціанський вчений **Балтазар Боніфацій**. На його переконання архівістами могли бути лише освічені, кваліфіковані та сумлінні люди. До проблеми юридичної природи архіву звернувся **Агасфер Фритш** у праці **«Юридичний трактат про архів і канцелярію»**. На його переконання створювати архіви могли лише кайзер та імперські міста. Документи недержавних архівів та приватних осіб автор розглядав лише як докази. До ранніх спроб класифікації архівів належить праця **Георгу Аебетліну «Настанова до мистецтва реєстратури»**, (1669 р.). Новаторство останнього полягало в відокремленні архіву від реєстратури. Ідею зв'язку архівних документів із установами, в діяльності яких вони утворилися, поклав в основу своєї класифікації **Якоб Бернар Мультц фон Обершонфельд** (**«Про право канцелярії та архіву»**) (1692 р.).

Загалом усі праці розглядали архів у складі реєстратури. А спонукальним мотивом їх створення була практична необхідність упорядкування документів завершеного діловодства з метою зберігання для державних потреб. Це були перші несвідомі кроки народження архівної науки, яка отримала назву *реєстратурознавство*.

Таким чином було накопичено певний досвід вивчення та класифікації архівних документів, узагальнений правником-архівістом зі Страсбурга **Якобом Венкером** у вигляді методичних рекомендацій щодо упорядкування та обладнання муніципальних архівів у Страсбурзі та бібліографії з питань реєстратур і архівів XVII ст. (1713 і 1715 рр.). Його видання визнається як перша архівна бібліографія.

Проблема архіві продовжувала розроблятися і в XVIII ст. Так, наприклад, німецький архіваріус **Філіпп Ернст Шпісс** порушив питання про відкриття архівної інформації для наукового використання, розширення доступу до архівів. Він також наполягав на необхідності спеціальної освіти у архівістів. У 1779 р. побачила світ праця **Мар'є «Трактат про архіви»**. Стан сучасних йому архівів він характеризував як «хаос» і запропонував спосіб упорядкування архівів. В основу класифікації ним було обрано не територіальний, а предметно-логічний принцип. Позитивом стало розроблення тематичного каталогу для наукового використання документів, наукової форми описання документів та детальної схеми генерального опису.

Праці з проблем архівів, що з'явилися в другій половині XVIII ст. не лише торкалися важливих практичних потреб архівів, але й, висуваючи вимоги до роботи архівістів, наближали відкриття професійних шкіл архівістів. Первістком теоретичних досліджень у той час можна вважати звернення до термінологічних аспектів архівної справи.

В історіографії архівознавства переважає думка про те, що термін **«архівна наука»** з'явився на початку XIX ст. Вважають, що його запровадив до наукового обігу архіваріус Домського собору баварського міста Вюрцбурга **Йозеф Антон Егг** у праці **«Теоре-**

тичні ідеї архівознавства» (1804 р.). На той час було підготовлено ґрунт для об'єднання розрізнених відомостей про архівну працю в одну наукову галузь знань. Це засвідчували практичні посібники з питань організації архівів та класифікації архівних документів, видання про архіви та реєстратури, бібліографічні переліки праць про архівні проблеми, що побачили світ у XVII–XVIII ст. у європейських країнах. Слід зауважити, що до того фахівці вже по-слуговувалися терміном **«наука про реєстратури»**. Сам термін **«реєстратура»** з'явився в XV–XVI ст. і означав сховище реєстрів, тобто, упорядкованих за абеткою книг офіційних або приватних записів, переважно вихідних документів, що трансформувалося в структурну частину установи, яка зберігала вхідні і вихідні документи, а надалі в архів діючої установи. Фактично термін **«архівна наука»** виник у другій половині XVIII ст. у Німеччині за аналогією до терміну **«наука про реєстратури»** або одночасно з ним. Загальну теорію архівознавства Йозеф Антон Егг розумів як учення про те, як зберігати та упорядковувати документальні зібрання. Незабаром цей термін поширився у Європі.

До усвідомлення необхідності розроблення теоретичних засад архівної науки, розвитку її понятійного апарату спонукав, з одного боку, накопичений в європейських країнах досвід, з другого – потреби в забезпеченні навчальної діяльності спеціальних навчальних закладів: Школи хартій у Парижі, Архівної школи в Мюнхені та ін. Лідерами в цьому питанні були німецькі, австрійські та французькі архівісти.

Початок наукового осмислення історії та принципів функціонування архівів, оформлення архівознавства як спеціальної дисципліни символізували фундаментальні праці німецьких (**Франц фон Леєр**), французьких (**Габрієль Рішу**, **Еме Луї Шамполіон-Фіжак**) та австрійських (**Йозеф Александр фон Гелферт**) авторів. Тоді ж було започатковано публікації, присвячені розвитку архівної науки в тій чи іншій країні Європи. Прикладом може слугувати праця німецького історика **Франца фон Леєра «Німецьке архівознавство»** (1890 р.).

Починаючи з другої половини XIX ст. обґрунтовувалося зародження нових субдисциплін архівної науки – «*архівознавство кінофотофонодокументів*», «*архівософія*», «*архівекономія*» тощо.

Остаточне визнання у XIX ст. існування нової самостійної історичної дисципліни архівознавства в європейській історіографії пов'язано з ім'ям французького історика-архівіста, палеографа професора Сорбони **Шарля-Віктора Ланглуа** (1863–1929). У своїй праці «*Наука про архіви*» (1895 р.) він розглянув історію розвитку архівознавчої галузі знань. Для визначення цієї галузі знань він запропонував термін «*архівістика*» і розумів її як науку, що вивчає економічні та теоретичні питання організації архівів, їхню історію, дає їм порівняльний аналіз та веде списки сховищ, знайомить з довідковим апаратом. Важливу місію архівістів він вбачав у розширенні доступу до архівної інформації через створення якісного пошукового інструментарію, розроблення стандартів описування, позитивного значення надавав ідеї централізації архівів. Учений вперше поставив питання про необхідність заснування задля забезпечення поступу архівної науки спеціального наукового періодичного видання. З огляду на не розробленість багатьох аспектів нової історичної дисципліни він констатував перебування архівної науки в «*стадії дитинства*». Загалом він не лише констатував існування такої історичної дисципліни, як архівознавство, а й окреслив напрями його розвитку на перспективу.

Практичні питання організації архівних фондів, у т. ч. експертизи цінності, класифікації та описування архівних документів розглядалися в праці голландських архівістів **С. Мюлера, Й. Фейта, Р. Фруїна** «*Настанови з класифікації та описування архівів*» (1898 р.). Видання було перекладено на кілька мов.

Про «*зародковий стан*» архівної науки в США в 1912 р. висловив думку американський історик-архівіст **Уолдо Гіффорд Лілланд**.

На початку XX ст. функції «*обслуговування*», притаманні архівній науці на її емпіричному рівні, з часом почали витіснятися функціями пізнання, осмислення, продукування нових знань.

У найближчому приближенні до сучасного завдання архівознавства викристалізувалися в міжвоєнний період. Такий підхід демонстрували праці німецьких та італійських архівістів. Тоді з'явилися фундаментальні видання з архівознавства (**С. Пістолезе, Ч.-Х. Дженкінсона. В. Романовського** та ін.), які узагальнювали теоретичні та практичні аспекти архівної системи, формували його терміносистему. Розвитку архівознавчої думки сприяли також періодичні видання, які активно почали створюватися в різних країнах.

Наступним після голландських авторів архівним бестселером стала праця **Ч.-Х. Дженкінсона «Підручник для архівної адміністрації, включаючи проблему архівів війни і утворення архівів»** (1922 р.). Завдання автора полягало у вивченні суті та характерних особливостей архівних документів з тим, щоб дійти певного фундаментального розуміння архівних принципів, які б дозволили уніфікувати процеси створення архівів майбутнього. Він висловився за аполітичність архівів. Значну увагу у роботі приділено фізичним та моральним загрозам архівів (відповідно – пристосовані приміщення та поспіх в опрацюванні архівних документів, що призводить до неправильного фондування) та вагомості експертизи цінності. Натомість задоволення потреб істориків та дослідників (підготовка документальних публікацій, путівники і довідники) Дженкінсон відносив до другорядних обов'язків. Важливість архівних документів автором вбачалася у неупередженості та формальній достовірності інформації, що міститься в них. Питання формальності достовірності він пов'язував із потребою з'ясування фальсифікацій.

У 1928 р. з'явилася фундаментальна праця італійського архівіста **Еудженіо Казанови «Архівістика»**. В основу видання було покладено тексти лекцій. Тривалий час вона слугувала підручником в італійській архівній науці. Важливе теоретичне значення мав розділ, присвячений науковим засадам архівістики. Під час організації документів архіву автор рекомендував дотримуватися принципів походження та територіальності. Е. Казанова вислов-

лювався за широку загальну і наукову освіту архівістів. Набуття ними технічних навичок у процесі практичної роботи.

Наступного року вийшла в світ книга **Казимежа Конарського «Новітня архів істика польська та її завдання»** (1929 р.). Не винаходячи нових проблем, автор зосередився на загальній характеристиці архівів та питаннях розуміння поняття «фонд», класифікації документів, створення довідкового апарату до архівних зібрань і подав у додатках словник найпоширеніших архівних термінів.

Значний вплив на розвиток архівної науки у міжвоєнний період мала праця **Адольфа Бреннеке «Архівна наука»** (1953 р). Видання базувалося на прочитаних автором текстах лекцій упродовж 1931–1940 років. У публікації подано розлогий історіографічний огляд історії архівознавчої думки в Європі від XIV ст. Найбільшу увагу автор приділив поясненню принципу походження. А. Бреннеке також розробив модель класифікації та систематизації структур архівних систем в історичному контексті, що відповідала певним формам управління

У окремих країнах за поняттям про архівну науку закріплювався другий термін – «**архівістика**», чим закладалися різночитання і неузгодженість щодо змісту поняття.

Для визначення архівної науки застосовувалися різні терміни: «**архівознавство**», «**архівістика**», «**архівологія**», «**архівонісія**». При цьому термін «**архівістика**» мав у різних країнах дещо відмінний зміст:

- а) аналог терміну «**архівознавство**»;
- б) одна з дисциплін науки про архіви; в) галузь діяльності, об'єктом якої є архіви та архівні документи;
- г) узагальнююче поняття щодо термінів «**архівознавство**» та «**архівна справа**» в їх єдності.

Термін «**архівознавство**» так само мав різні тлумачення:

- а) самостійна наука;
- б) дисципліна, що вивчає історію та організацію архівів у складі архівістики;

в) дисципліна, що включає документознавство, археографію, історію державних установ.

У 20-х роках ХХ ст. поряд з поняттям «*архівістика*» дедалі частіше стали вживати термін «*архівознавство*», який означав не лише прикладне, але й теоретико-методологічне призначення цієї галузі знань.

Після завершення Другої світової війни відновилися архівознавчі дослідження. А в 1951 р. в Парижі з ініціативи гендиректора архівів Франції **Шарля Бребана** було відкрито унікальні за своїм характером **Міжнародні архівні курси**.

Серед актуальних напрямів дослідження продовжують існувати теми історії архівної справи, питання методичного і наукового забезпечення діяльності архівів та інші теоретико-методологічні проблеми. Так важливе значення для розуміння поняття архівний фонд мала праця **Іва Перотена «Адміністрація й три віки архівів»** (1961 р.). Загалом дана публікація актуалізувала проблеми удосконалення архівної термінології. Новим словом у архівознавстві стала оприлюднена в 1971 р. доповідь групи з вивчення інформатики, очолювана **Франсуа Бюркаром**. Доповідь містила результати вивчення питання про залучення методів інформатики до процесів комплектування архівів і використання архівної інформації та рекомендації щодо оптимізації архівних технологій з допомогою цих методів. Вона сприяла переконанню архівістів у великих перевагах використання комп'ютерів в архівній справі. Проблема комп'ютеризації та новітніх типів довідкового апарату досліджував **Мішель Дюшен** (1986 р.).

У процесі розвитку науки про архіви неодноразово ставилося питання про її самостійність та належність до певного класу наук. Поступово зміст терміну «*архівознавство*» еволюціонував від допоміжної історичної дисципліни, спеціальної галузі історичної науки (70-ті роки ХХ ст.) до самостійної системи знань, комплексної науки про архівну справу. Узагальнення історичного досвіду формулювання визначення поняття архівної науки дозволяє вважати архівознавство системою знань про документальну пам'ять

людства, історичною за своєю природою та універсальною за характером комплексною наукою про архіви та архівні документи, що розробляє теоретичні, правові та методичні питання архівної справи, досліджує типово-видовий склад та інформаційний потенціал архівної спадщини і питання доступу до архівної інформації, вивчає історію архівів та архівознавства.

На рубежі ХХ–ХХІ ст., в умовах формування інформаційного суспільства, з'явилися нові тенденції в розумінні архівознавства. Зокрема, корективи вніс розвиток електронних технологій, поставивши на порядок денний адаптацію засобів обліку та доступу до електронних документів.

Загалом упродовж понад трьох століть архівознавча думка пройшла шлях від вироблення методів і способів зберігання та класифікації документів у працях авторів XVI–XVII ст., формулювання вимог до *«кваліфікаційних характеристик»* архівіста у XVII–XVIII ст. до розуміння появи самостійної науки на початку XIX ст. та розвитку її теоретичних засад у працях перших архівознавців.

Основні періоди та етапи розвитку українського архівознавства. Формування та розвиток архівної науки на українських землях у різні часи відбувалися під впливом європейської, російської та американської теоретичної думки, поступово набуваючи особливих рис і власного «обличчя». Вони пов'язані як з історичними умовами, у яких закладалися підвалини українського архівознавства, так і з науковою діяльністю представників цієї галузі знань. Конституювання архівознавства (архівної науки, науки про архіви) як наукової галузі знань та навчальної дисципліни в країнах Європи пов'язують з кінцем XIX – початком ХХ ст. Дещо пізніше формування архівної науки почалося в Україні.

У дисциплінарній історії української архівної науки можна виокремити такі періоди (1917–1931 – *«золота доба»*, 1931–1938 – *«доба ідеологізації»*; 1939–1990 – *«доба централізації й обмежень»*, з 1991 – відродження національних традицій та інституційного розвитку), що мають свою специфіку і різну результативність.

Підґрунтя розвитку українського архівознавства було закладено діяльністю губернських учених архівних комісій (Таврійської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської) щодо збирання, упорядкування й публікації архівних документів, з якими тісно пов'язані імена корифеїв історичної науки: М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, Д. Яворницький та ін. Могутній імпульс розвиткові архівознавчої думки, спрямування її в реформаторське русло дали XI та XII Археологічні з'їзди в Києві (1899 р.) та Харкові (1902 р.). Широко обговорювана на з'їздах ідея архівної реформи стимулювала розроблення проекту Археологічного інституту в Києві – багатопрофільного навчального закладу для підготовки археологів, мистецтвознавців, бібліотекарів, архівістів. Ішлося про широкий культурологічний підхід до підготовки спеціалістів, спроможних описати, зберегти й інкорпорувати національну культурну спадщину в інформаційні ресурси світового масштабу.

Першим періодом, часом конституювання українського архівознавства як науки були 1917–1931 рр. – час розроблення концепції та моделі організації архівної справи, теоретико-методичних засад обліку, описування, зберігання архівних документів та використання інформації, що міститься в них, започатковано науково-інформаційну діяльність, здійснено спроби створення перших науково-дослідних і навчальних закладів та заснування фахових журналів, розпочато співпрацю з зарубіжними фахівцями. Цей період можна вважати *«золотою добою»* української архівної науки, однак, нерівномірність її поступу та специфіка, пов'язана зі суспільним розвитком, зумовлює виокремлення в межах окресленого періоду двох етапів.

Першому етапу (вересень 1917 р. – грудень 1922 р.) притаманне усвідомлення архівної справи важливою ланкою культурного будівництва, розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам'яті, однієї з гарантій духовного розвитку нації, чинника державотворення. Розбудова української державності в умовах Української революції актуалізувала потребу вивчення національної історії. У зв'язку з цим першочергового значення на-

бували проблеми впорядкування музейної, бібліотечної, архівної справи, вирішення яких було неможливим без розвитку науки і започаткування підготовки кадрів для архівних установ. Поряд із суто практичною діяльністю – рятуванням архівної спадщини невеликими колективами перших органів державного управління у галузі архівної справи розроблявся проект архівної реформи, спрямований на створення Національного архіву, розширення доступу до архівної інформації, видання спеціального археографічного часопису, заснування бібліографічної та археографічної комісії з гуртками при них, укладання реєстру документів українського походження в російських архівах.

Розроблення моделі організації архівної справи та концепції Національного архіву складала наскрізну проблему всіх цих органів управління архівною справою. Загалом діяльність державних органів управління архівною справою у 1917–1922 рр. (як національних, так і радянських) була переважно орієнтована на практичні завдання архівної справи, ніж на розвиток архівної науки. Однак у цей час було зроблено перші кроки щодо створення національної системи підготовки архівістів. Подальший розвиток мали й закладені основи зведеного реєстру архівної спадщини (в т. ч. україніки в закордонних архівах).

Зі створенням у січні 1923 р. Центрального архівного управління та підпорядкуванням його ВУЦВК пов'язаний початок *другого етапу* розвитку архівознавства (січень 1923 – жовтень 1931 рр.). Таке підпорядкування центрального органу управління архівною справою, з одного боку, гарантувало державний патронат розвитку архівознавства, з другої – спричинило проблему державного замовлення науці, що певною мірою визначило її переважно практичний характер, а згодом – її повну ідеологізацію. Ключовим напрямком діяльності українських архівних установ, що вимагав наукового забезпечення, були класифікація і систематизація архівних документів. Архівознавчі дослідження – як теоретичні (вироблення понятійного апарату, розроблення наукових принципів класифікації, описування архівних документів, використання

архівної інформації, вивчення історії архівної справи та архівних установ, хіміко-біологічні дослідження), так і прикладні (класифікація та описування архівних документів, науково-методичні засади експозиційної діяльності тощо), що викладалися в інструкціях, методичних посібниках, на сторінках архівної періодики, спрямовувалися на задоволення практичних потреб діяльності архівів. Водночас в окремий напрям архівознавчих досліджень виокремилась історія архівів та архівної справи. Становлення цього напрямку в середині 20-х рр. характеризувалося увагою до давніх періодів історії архівістики, активним розробленням історії архівної справи регіонів та архівних установ, наголошенням національних особливостей розвитку архівістики в Україні. Загалом у 1925–1931 рр. започатковувалися основні напрямки дослідження історії архівної справи, а історичні студії набували важливого значення серед архівознавчих досліджень і мали не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки відображали склад і зміст фондів архівів, фіксували важливі статистичні дані. Важливе значення мало започаткування центральних архівознавчих видань («*Архівна справа*», «*Радянський архів*»). Упродовж другої половини 20-х рр. було закладено засади науково-методичного забезпечення процесу підготовки кадрів для архівних установ. Підручник В. Романовського з архівознавства з великим історичним розділом був першим не лише в Україні, а й у СРСР. Істотним чинником поступу архівної науки була багатовекторність взаємозв'язків архівних установ з науковими інституціями, навчальними закладами, громадськими організаціями.

Початок **другого періоду** розвитку українського архівознавства пов'язаний з II Всеукраїнським з'їздом архівних робітників (Харків, 29 листопада – 4 грудня 1931 р.), результатом якого стало тотальне запровадження марксистсько-ленінської ідеології в архівній справі та архівознавстві, що спричинило перегляд усталених принципів класифікації та основних понять архівознавства. Ідеологізація гальмувала розроблення теоретичних аспектів архівної науки та зосереджувала увагу на технічних питаннях діяль-

ності архівів. Диктат Москви щодо основних напрямів розвитку архівної науки фактично нівелювало поняття «*українське архівознавство*». Тотальна ідеологізація як провідна тенденція цього етапу тісно пов'язувалась із запереченням спадщини попередніх поколінь і суперечила сутності науки як пошуку об'єктивного знання. Розпочата чистками та оголошена на II Всеукраїнському з'їзді архівних робітників боротьба з «*буржуазною археографією*», «*веретенниковщиною*», «*техніцизмом*» переросла у війну, що призвела не лише до розгрому кращих кадрів ЦАУ УСРР, а й до замовчування їхніх наукових здобутків або визнання їх політично шкідливими. Переведення архівознавства на марксистські позиції вплинуло на тематику і принципи історичних досліджень у галузі архівної справи. Пріоритетним стало вивчення історії сільських архівів, архівів фабрик і заводів, типовим явищем стало тенденційне висвітлення історії радянського архівного будівництва. Заміна методології диктувала певні стереотипи, нівелювала особистісні оцінки, стримувала творчий пошук. Моральне та фізичне винищення впродовж 1931–1937 рр. представників «*буржуазного архівознавства*» за результатами «*чисток*» і штучних звинувачень, повна ідеологізація архівної справи на тривалий час загальмували розвиток архівної науки в УСРР.

Загалом упродовж 1917–1938 рр. архівна наука в Україні пройшла шлях від розроблення науково обґрунтованої прогностичної моделі організації архівної справи до звинувачень у шкідництві, від формування школи українського архівознавства з центрами в Києві й Харкові, науковими лідерами В. Романовським та В. Веретенниковим, чітко виробленою дослідницькою програмою, орієнтованою на врахування національних особливостей і творче використання зарубіжного досвіду, та освітніми функціями до повного її знищення, від формули «*аполітичності*» до ідеологізації всіх напрямів діяльності архівних установ. При цьому тенденція «*єднання архівів і науки*» поступово змінювалась орієнтацію на зв'язки з громадськістю, зрештою – залежністю від партійних вказівок.

З підпорядкуванням у 1939 р. архівних установ НКВС почався **третій період** розвитку української архівної науки («*доба централізації і обмежень*»). Глобальна інтеграція архівів у тоталітарну систему, посилення партійно-державної диктатури спричинили стагнацію українського архівознавства, втрату провідних науковців, переорієнтацію археографічної діяльності архівів, яка фактично витіснила архівознавчі дослідження, на використання архівної інформації в оперативних, політичних цілях. Тим самим наукові основи архівознавства підмінялися тенденційно трактованою методикою едиційної археографії, архівна наука витіснялася на периферію історичних досліджень і зводилася до розроблення правил та інструкцій.

Катастрофою (з точки зору невідновних втрат матеріальних, інформаційних і людських ресурсів) для долі українських архівів стала німецько-радянська війна. Архівознавчі дослідження практично припинилися. Відновлення роботи архівних установ, повернення їхніх фондів з евакуації розпочалися після звільнення територій України. Нормалізація діяльності архівів потребувала їхнього забезпечення кваліфікованими спеціалістами, розроблення методик архівних технологій. У 1944 р. центром підготовки кадрів для архівних установ України став Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Тут було відкрито кафедру архівознавства (згодом – архівне відділення), куди незабаром переведено архівну аспірантуру при ЦДІАУРСР у Києві. З 1947 р. почав виходити «*Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР*», який тривалий час залишався єдиним друкованим органом архівної системи. Одночасно з центральним галузевим друкованим органом видавалися периферійні журнали, на сторінках яких вирішувалися науково-методичні проблеми, тиражувалися науково-методичні документи для забезпечення ними міських та районних архівів. Тим самим було реанімовано архівну періодику. Підпорядкування 1961 р. Архівного управління республіки Раді Міністрів УРСР завершило «*добу НКВС*» в архівістиці та вселило сподівання на позитивні зміни в організації його діяльності.

З'явилися паростки нових поглядів, що полягали в обережній спробі відзначити спадкоємність в українській архівній науці. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР та Інститутом історії АН УРСР республіканські конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Архівна справа продовжувала залишатися під партійно-державним контролем, провідником якого було Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР. 1970-ті роки позначені посиленням диктату в тематиці й формах використання архівної інформації. Нагляд за діяльністю архівних установ з боку партійно-бюрократичного апарату не сприяв формуванню творчої атмосфери в галузі. Партійним керівництвом архівознавство розумілось як другорядна вузькоспецифічна дисципліна. Спроби створення в 1970-х рр. філії Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи у Києві не мали успіху. Найпомітнішою архівознавчою працею цих років була монографія О. Мітюкова, в якій уперше у вітчизняній історіографії узагальнювалися фактичні відомості про розвиток архівістики в 1917–1973 рр.

Однак поодинокі праці та кілька захищених кандидатських дисертацій не свідчили про активізацію архівознавчих досліджень. До кінця 80-х рр. розвитку набув лише біографічний напрям.

Проголошення у серпні 1991 р. державної незалежності України, нова хвиля національно-культурного відродження, демократизація країни, її входження у світове співтовариство започаткували **четвертий**, сучасний період розвитку архівознавства. Він пов'язаний з потребою суспільства і держави в новому осмисленні долі архівів, значення історико-архівознавчих, джерелознавчих та археографічних досліджень, з прийняттям Закону України «Про національний архівний фонд і архівні установи» (1993 р.), з реформуванням архівної системи в Україні, її демократизацією. Важливою віхою в розвитку архівознавства є заснування Українського науково-дослідного інституту архівної справи та доку-

ментознавства (1994 р.), координуючого центру архівознавчих досліджень. Помітними подіями в житті архівів були наукові конференції «Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи» (листопад 1996 р.), «Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.)» (жовтень 1997 р.), заснування нових часописів: «Студії з архівної справи та документознавства», «Константи», «Пам'ятки» та ін.

Архівознавство має власну багату і різноманітну джерельну базу, завдяки чому воно й стало окремою науковою системою. **Джерельна база** архівознавства охоплює загальноісторичні та спеціальні архівознавчі джерела. Основний масив їх становлять історичні джерела, які набувають архівознавчого характеру внаслідок специфіки пізнання: 1) нормативні акти та інші документи державних органів і владних структур, політичних партій, громадських і релігійних організацій, творчих спілок, пов'язані із заснуванням архівів, визначенням їхнього профілю і структури; 2) праці, промови і виступи державних і громадських діячів з питань архівної політики, діяльності архівних установ; 3) масові джерела, насамперед матеріали преси, найрізноманітніші довідники. Серед них пріоритетними є матеріали архівної періодики, зокрема журнали «Архівна справа» (1926–1931 р.), «Радянський архів» та ін. На сторінках періодики висвітлювався досвід роботи архівних установ, подавалася інформація про нові надходження, спорудження архівосховищ і архівних комплексів; 4) інструктивні та довідково-інформаційні матеріали органів та установ архівної сфери; 5) наукові праці з історії, теорії та організації архівної справи, матеріали науково-практичних конференцій; 6) мемуари, спогади, щоденники і листування істориків, архівознавців та архівних працівників.

Архівознавство, будучи порівняно молодого наукою, має широку **історіографію**. Історія українського архівознавства тісно пов'язана з традиціями Києво-Могилянської академії, університету Святого Володимира та Київської археографічної комісії (1843–1921 р.), київської, харківської та львівської наукових істо-

ричних шкіл. Збирання давніх актів, підготовка і публікація «Архива Юго-Западной России» (1858–1914 р.), «Актов, относящихся к истории Западной России» (1844–1853 р.) супроводжувалися розробленням теоретичних та методологічних питань архівістики. Наголос було зроблено на джерелознавчі та археографічні аспекти архівної справи. Відпрацьовувалися методики пошуку, відбору, оцінки, описування давніх актів, принципів їх публікацій, вироблялися підходи до понятійно-категоріального апарату архівознавства. Біля витоків української архівістики стояли видатні вчені, як М. Максимович, М. Костомаров, М. Іванишев, В. Антонович та ін.

Вагомий доробок дореволюційної історіографії історії архівної справи складають праці, присвячені історії створення та діяльності Центрального архіву давніх актів у Києві, першою з яких стала стаття **І. Каманіна «Киевский центральный архив (1852–1880)»**. Автор відзначав особливу роль Київської АК, зокрема, її діловода (згодом головного редактора) М. Іванишева у відкритті Архіву для давніх актових книг у Києві. На діловодних документах ЦАДА базувалася його історична розвідка **«Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний киевской, Подольской и Волынской в течении протекших 50 лет его существования»**. Почин науковця підтримав **О. Левицький («К истории учреждения Киевского и других центральных архивов»)**. Заснування Київського центрального архіву він тісно пов'язував з історією (архівами) земських і гродських судів (судових установ литовсько-польської доби). Історію архівів Львова вивчали львівські архівісти **О. Бальцер, К. Бадецький, Б. Барвінський, К. Соханевич, О. Чоловський**. Створення історичного архіву у Харкові стимулювали дослідження архіву Малоросійської колегії (переданого з Чернігова до Харкова в 1880 р.). Першим у цьому напрямку став **П. Єфименко**. Вагомим кроком у дослідженні історії архіву Малоросійської колегії стала публікація **Д. Багалія «Заметки об архиве Малороссийской коллегии, находящемся при Историко-филологическом обществе Харьковского университета»**. Історію

архіву Генерального військового суду досліджував **В. Мякотин** (*«Архив генерального войскового суда»*). Наприкінці XIX ст. посилювався інтерес до джерел з історії архівної справи. На сторінках *«Киевской старины»* було опубліковано лист малоросійського генерал-губернатора графа І. Салтикова до малоросійського губернатора Я. Бакуринського від 27 жовтня 1797 р., у якому йшлося про заходи вищої адміністрації в Україні щодо збереження архівів після закриття намісництв і зосередження їх у Чернігові з побудовою спеціального приміщення для їх зберігання.

Важливе місце в історіографії історії архівної справи посідає праця архіваріуса Московського архіву Міністерства юстиції **М. Оглоблина** *«Провинциальные архивы в XVII веке (Очерк из истории архивного дела в России)»*. Це дослідження спиралося на широку джерельну базу й засвідчило зростання інтересу не лише до історії окремих архівів і документальних зібрань, а й до управління архівами, способів зберігання та впорядкування документів в архівах, облаштування архівних приміщень. Вказуючи на досягнення в галузі архівної справи у XIX ст. (упорядкування архівів, складання описів і каталогів, публікацію архівних документів), автор підкреслював, що є ще чимало недоліків, до яких належить відсутність історії не лише архівної справи загалом, а й окремих архівних зібрань. М. Оглоблин здійснив ґрунтовний джерелознавчий аналіз документів, пов'язаних з історією архівів. Цінні спостереження дослідника стосувалися характеру діловодства в приказних канцеляріях та його впливу на формування архівів, склад і організацію останніх. Автор наголосив на фактах знищення старих справ в архівах XVII ст., яке мало великі масштаби. Верховна влада і місцева адміністрація, на його думку, не переймалися цим питанням, відтак не виробили на той час загальних правил щодо знищення старих справ.

В архівознавстві другої половини XIX ст. актуалізувалася проблема складання описів та інвентарів в історичних і відомчих архівах. Архівознавчим аспектам Литовської метрики присвячене дослідження **С. Пташицького** *«Описание книги актов Ли-*

товской метрики». У ньому містилися загальні відомості про цей архів, його склад тощо. Продовжувачами дослідження історії Литовської метрики стали **М. Довнар-Запольський, В. Пічета, І. Якубовський та А. Бережков**. Особливу увагу істориків другої половини XIX ст. привернули фамільні архіви. Аналізу складу та висвітленню історії формування і побутування фамільних архівів присвячені праці **О. Лазаревського**. Публікаціям документів з фамільних архівів передували короткі історії їхнього формування і міграції. Історію приватних архівів Правобережної України вивчали також польські історики-архівісти. У другій половині XIX – на початку XX ст. активізувався інтерес до архівів церковного відомства: їх складу, змісту, умов зберігання документів, упорядкування церковно-історичних фондів. Вивчення історії церковних архівів стимулювала діяльність Комісії, створеної 1865 р. для розбору справ Синодального архіву. Крім опікування справами власне цього архіву, Комісія вирішувала питання впорядкування провінційних церковних архівів. Даний аспект став предметом досліджень **Ю. Крижановського «Киевская духовная консистория в XVIII веке»**. Найбільших успіхів досяг історик церкви **В. Біднов**, який готуючи капітальну працю про історію православної церкви в Україні у XIV–XVIII ст. (**«Православная церковь в Польше и Литве»**), уперше звернувся до вивчення провінційних церковних архівів – консисторських, монастирських, духовних навчальних закладів.

Численні публікації з історії центральних, провінційних, приватних, станових архівів дали певний результат, склавши підґрунтя праць узагальнюючого характеру. Першою такою працею стало дослідження **В. Іконникова «Опыт русской историографии»**, в якому поєднано історичні та бібліографічні дані з історії архівів у Росії. Праця містила цінні відомості з історії архівів і документальних колекцій в Україні, дані з історії фамільних архівів.

Активізація діяльності науково-історичних товариств, губернських учених архівних комісій щодо збереження пам'яток старовини сприяла популяризації архівів. Програми збирання даних

про архіви мали встановити стан збереженості історичних пам'яток, містили питання щодо умов та часу зберігання архівів, принципів систематизації документів. Побачили світ цінні довідники з інформацією про архіви різних губерній. Характеризуючи склад архівів, особливості впорядкування та умови зберігання архівних справ на час обстеження архівосховищ, дослідники не звертали до історії архівів, документальних зібрань. Вивчення історії архівів і архівної справи тоді не було пріоритетним. Попри це **Д. Самоквасов** у книзі **«Архивное дело в России»** подав, на підставі широкого кола історичних джерел, нарис історії архівної справи, що почасти торкався проблем архівної справи в Україні. Зводом документальних джерел з історії архівної справи стало видання Російського історичного товариства двотомника в 1916–1917 рр. **«Сборник материалов, относящихся до архивной части в России»** (1916–1917). Збірник містив багатий матеріал з історії архівного законодавства, включав положення, інструкції, правила, обіжники, що стосувалися архівів (у тому числі українських), матеріали про проекти архівних реформ.

Загалом у дореволюційній історіографії історія архівної справи в Україні розглядалася в загальноросійському контексті. Статті, монографії, публікації документів, присвячені історії архівної справи в колишній Російській імперії, давали неповні й уривчасті відомості про історію архівного будівництва в Україні.

Рубіжною віхою другого етапу стала Українська революція 1917–1920 рр. Воєнні та революційні події початку ХХ ст. спричинили руйнацію і знищення унікальних архівних зібрань. Основна увага архівістів зосереджувалася на збереженні архівних фондів, урятуванні їх від пограбувань і розпорошення. В архівознавчих працях приділялася увага переважно питанням стану архівів і архівних фондів, умовам їх зберігання (**М. Обідний, М. Петров**).

Важливим етапом в історіографії історії архівної справи в Україні були 20–30-ті рр. ХХ ст. Праці відомих українських архівістів **В. Романовського, В. Барвінського, І. Крип'якевича, В. Міяковського** з історії архівної справи в Україні ма-

ють самостійну наукову вартість. Розширилися тематика й хронологічні межі історіографічних досліджень. Об'єктом архівознавчих студій стала історія архівної справи давніх періодів – Київської Русі, України другої половини XVII ст. У дослідженнях акцентувалася увага на характерних особливостях розвитку архівної справи в різних регіонах України. З'явилися перші самостійні студії, які давали системне уявлення про історію архівної справи в Україні. Важливою подією цього етапу став вихід у світ книги **В. Романовського «Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах»** (1927 р.), яка стала першою узагальнюючою працею в українському архівознавстві, першим навчальним посібником. Тривалий час «Нариси» слугували підручником для архівістів. Архівознавча література 1920–1930-х рр. особливу увагу приділяла історії формування архівних фондів найбільших архівосховищ України Так В. Романовський у своїй праці **«Київський центральний архів давніх актів»** подав історичний екскурс про впорядкування архіву, розроблення методики описування актового матеріалу, проаналізував основні напрями діяльності архіву від часу його створення, акцентуючи увагу на науковій роботі. За редакцією В. Романовського 1929 р. вийшов збірник статей **«Центральний архів стародавніх актів у Києві»**, який містив характеристику фондів архіву, історію його заснування і діяльності. Ряд праць присвячувалася історії архівної справи Гетьманщини XVIII ст. В статтях В. Романовського, В. Барвінського аналізувалися ново-виявлені джерела до історії архівів центральних установ Гетьманщини. Продовжувачем дослідження історії церковних і монастирських архівів став **П. Федоренко**. У рубриці **«Історія архівної справи і архівних установ»** журнал **«Архівна справа»** вмістив публікації з історії Дніпропетровського, Одеського, Харківського, Чернігівського, Полтавського крайових історичних архівів. Цікаві факти з історії архівної справи на Правобережній Україні XVIII ст. висвітлив **О. Андріяшев** у публікації **«Перший архівар Брацлавського земського суду»** (1928 р.).

Історія архівної справи на Полтавщині – тема публікацій директора Полтавського крайового історичного архіву **Ф. Герасименка**. Побіжний огляд історії архівної справи в Україні містив підручник **«Архівознавство»** за редакцією **Ф. Герасименка**. У розділі *«Короткі відомості з історії архівної справи в колишній Росії, РСФРР і на Україні»* автори, керуючись ученням про соціально-економічні формації, класи та класову боротьбу, висвітлили еволюцію архівів, починаючи від *«доби розкладу феодалізму»*. Характерними рисами архівної справи *«за капіталізму»* визналися реформування, створення центральних архівосховищ, діяльність губернських учених архівних комісій. З позицій *«пролетарського архівного будівництва»* характеризувалася класова природа архівної політики Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Метою *«контрреволюційних урядів»* 1917–1919 рр. було використання архівних матеріалів *«як знаряддя для створення буржуазної української держави та поневолення трудящих мас»*.

Особливе місце в історіографії архівної справи 1920-х рр. посідає праця **І. Крип'якевича «До історії українського Державного архіву в XVII в.»** дослідник зробив спробу реконструювати картину становлення й розвитку архівної справи в козацькій державі. На його думку Державний архів України XVII ст. розвинувся з козацького військового архіву, який існував задовго до початків козацької держави. Державного характеру він набув за гетьманства Б. Хмельницького. Не залишилася поза увагою дослідників історія губернських учених архівних комісій. У 1930-х рр. була заявлена важлива, донині малодосліджена тема – існування архівів у Київській Русі архівної справи відомого історика **О. Оглоблина**, присвячені історії формування, упорядкування, побутування та розпорошення архівів промислових підприємств. Висвітлюючи історію архівних фондів фабрик і заводів, їх розпорошення і зосередження в архівосховищах Росії, О. Оглоблин порушував питання повернення архівних скарбів в Україну та реконструкції колишніх цінних архівів.

Репресії 1920–1930-х рр. проти істориків, архівістів негативно позначилися на розвитку історіографії історії архівної справи в Україні. Українська архівістика практично повністю була знищена.

З кінця 1930-х рр. основним предметом історіографічних ступи стає історія радянського архівного будівництва. Розвиток історіографії історії архівної справи в Україні від кінця 1930-х і до середини 80-х рр. позначений істотним впливом партійної ідеології та марксистсько-ленінської методології, що негативно позначилося на стані розроблення історії архівної справи. Звертаючись до історії розвитку архівної справи в Україні, історики-архівісти лише фрагментарно висвітлювали її становлення за давніх часів, тенденційно трактувалася архівна політика українських урядів 1917–1920 рр. (*О. Юрченко «Архивы и архивное строительство Советской Украины», А. Грінберг «Архівне будівництво на Україні в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920)»*).

До 40-річчя декрету Раднаркому РРФСР вийшов збірник статей *«3 історії архівного будівництва на Україні»* (1958 р.). Програмна стаття *С. Пількевича «40 років радянського архівного будівництва»* визначила основні етапи розвитку архівної справи України за радянських часів: реорганізація архівної справи 1920-х рр., архівне будівництво 1930-х рр., архівні установи в роки Великої Вітчизняної війни, відбудова архівів 1950-х рр. Дослідник зробив екскурс в історію архівної справи XIX ст., вперше подав загальну картину розвитку архівної справи в усіх регіонах України. Стаття у загальних рисах висвітлювала розвиток архівної справи в західних областях до їх приєднання до Радянської України. Збірник включав статті з історії архівної справи в різних регіонах, в яких головна увага була зосереджена на радянському архівному будівництві. У них

не подавалась загальна картина розвитку архівів за дорадянських часів, більше того, іноді мали місце помилки. Так, один із авторів у статті про Державний архів Чернівецької області зазначав, що *«на території Північної Буковини до визволення її Червоною*

Армією фактично не було жодного архіву, в якому б зосереджувалися архівні матеріали крайового значення, і ні австрійські власті, ні Румунія не змогли організувати архів», хоча перший крайовий державний архів Буковини було створено задовго до встановлення на Буковині радянської влади (1907 р.).

У 1960-х – на початку 1970-х рр. з'явилися монографії російських радянських істориків-архівістів ***І. Маяковського, В. Максакова, В. Вяликова*** з історії архівної справи в Росії та СРСР. В ***«Очерках по истории архивного дела в СССР» І. Маяковський*** торкнувся архівної справи в Україні. Він висвітлив розвиток архівів у Київській Русі, особливості функціонування у XV-XVII ст. центральних і місцевих архівів Литовської держави, до складу якої входили українські землі, проаналізував систему установ і архівів на Лівобережжі за часів польського панування, охарактеризував архіви України в період національно-визвольної боротьби середини XVII ст., простежив зміни в архівній справі Лівобережної України після 1654 року та долю архівних матеріалів Гетьманщини, зокрема ***«Генеральной малороссийской архивы»***. Вивченню загальної історії архівного будівництва в СРСР і союзних республіках присвячено монографію ***В. Максакова «История и организация архивного дела в СССР (1917–1945)»*** і навчальні посібники ***В. Вяликова «Государственные архивы и архивное дело в союзных республиках», «Архивное строительство в СССР (1946–1967)»***. Архівній справі УРСР В. Вяликов присвятив конспект лекцій ***«Архивное строительство в Украинской ССР»***. В. Максаков досліджував стан архівної справи в Україні в перші роки радянської влади, централізацію архівної справи в республіці, історію українських архівів під час Другої світової війни. Характерною особливістю праць російських радянських історіографів архівної справи є те, що історія архівів і архівної справи в Україні розглядалася в контексті історії розвитку архівної справи Росії, СРСР. Територіально дослідження охоплювали лише регіони підросійської України. Святкування 50-річчя архівного декрету (1968 р.) дало новий поштовх до вивчення радянського архівного будівниц-

тва. З'явилися численні праці з історії архівів, розвитку архівної справи в окремих регіонах України. Однак збільшення кількості розвідок з історії архівістики не забезпечувало високого фахового рівня аналізу архівного матеріалу з історії архівної справи, якісно нових наукових узагальнень, розширення джерельної бази досліджень.

Історія становлення й розвитку радянського архівного будівництва в Україні за 50 років узагальнена в статтях **С. Пількевича «Архівне будівництво на Україні в роки радянської влади»** та **«Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.)»**, які не відзначалися новаторськими підходами у висвітленні історії архівної справи, а подавали системний хронологічний виклад перебігу подій в архівному житті України. Поряд з публікаціями, що висвітлювали історію радянського архівного будівництва у 1960-х рр., з'явилися праці з історії архівів і архівних установ в Україні дорадянського періоду (**Н. Врадій, В. Філоненко**). Узагальнюючий характер мала монографія **О. Мітюкова «Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973»**. Широко використовуючи архівні документи, передусім фонду Головного архівного управління, законодавчі, нормативно-розпорядчі акти з архівної справи, періодики, автор висвітлив процес розвитку правових принципів і організаційних форм архівного будівництва за роки радянської влади. Архівне будівництво в Україні О. Мітюков розглядав як невід'ємну частину архівного будівництва в СРСР. Його праця віддзеркалювала панівну за радянських часів тезу про єдність організаційних і правових принципів формування ЄДАФ СРСР та побудови мережі архівних установ у союзних республіках. Від 1970-х рр. ширше досліджувалася історія становлення й розвитку в Україні партійних архівів (**Д. Щедріна**). Розширенню джерельної бази вивчення радянського періоду в історії архівної справи сприяли подана в журналі *«Архіви України»* хроніка архівного будівництва в Україні за 1917–1988 рр., яка фіксувала урядові рішення щодо архівів та найважливіші події архівного життя, та статті рубрики *«Історія архівного будівництва»*.

Від середини 1980-х рр. архівісти зацікавилися давньою історією архівної справи в Україні та джерельною базою її вивчення. Окремі питання історії розвитку архівної справи в Україні досліджувалися в монографіях **В. Самошенка «Исторические архивы дореволюционной России»** (1986 р.) та **«История архивного дела в дореволюционной России»** (1989 р.). У 1989 р. вітчизняні дослідники історіографії історії архівної справи звернулися до історії Архіву Коша Запорозької Січі (**О. Апанович**). У 1980-х рр. активізувався також інтерес до історії архівів центральних установ ВКЛта Речі Посполитої, чому сприяли спільні проекти російських, литовських, польських, білоруських, українських істориків щодо вивчення і видання Литовської та Волинської (у складі Коронної) метрик. На початку 1990-х рр. журнал *«Архіви України»* запровадив рубрику *«Доля українських архівів»*, яка передбачала серію коротких нарисів з питань архівознавства, джерелознавства, діловодства та історії архівної справи (**О. Мітюков «З історії архівів України (від найдавніших часів до початку ХХ ст.)»**). Публікація не вирізнялася оригінальними підходами щодо висвітлення проблеми. Узагальнюючи фактичний матеріал, наведений у працях його попередників, автор схематично подав історію архівів від XIV ст. до 1920 р. Стаття містила також бібліографію праць з історії архівної справи.

Новий етап розвитку історіографії історії архівної справи почався з відновленням державної незалежності України. Його характерними рисами є розширення джерельної бази і проблематики історіографічних досліджень, переосмислення деяких подій в історії архівної справи, подолання *«радянських»* догматів і перекручень у висвітленні окремих періодів розвитку архівної справи. Розсекречення архівів та архівних фондів розширило джерельну базу історіографічних досліджень. Так, збірник наукових праць **«Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.)»** (1998 р.) репрезентував студії українських дослідників історії архівної справи раніше замовчуваного або свідомо фальсифікованого періоду архівного будівни-

цтва доби УНР та Української держави. Сучасні історики-архівісти залучили до наукового обігу значну кількість документів з історії архівної справи 1917–1921 рр. Розкрити маловідомі факти архівного будівництва й подолати упереджені підходи до оцінки архівного життя того складного історичного періоду поставили за мету упорядники першого тому археографічного щорічника «Пам'ятки» (1998 р.). Опубліковані у виданні документи містили цінний матеріал з історії національної архівної справи і склали важливе підґрунтя для майбутніх фундаментальних історіографічних досліджень. Залучення до наукового обігу нових джерел з історії українських архівів уроки Другої світової війни уможливили подолання заідеологізованості, переосмислення й об'єктивного аналізу важливих подій зазначеного періоду розвитку архівістики (П. Грімстед, А. Пшеничний, М. Дубик).

Сучасна історіографія відродила важливий напрям досліджень – вивчення історії архівної справи через особу архівіста. У 1992 р. в журналі «Архіви України» з'явилася рубрика «Матеріали до словника архівних діячів». Підсумком біографічних студій став бібліографічний довідник «Українські архівісти» (1999 р.), який містив близько 200 біографій істориків, архівістів, представників науки, культури, громадських і державних діячів, котрі зробили вагомий внесок у розвиток архівної справи XIX ст. – 1930-х рр. Демократичні процеси в архівознавстві пострадянського періоду сприяли появі досліджень, проблематика яких не виникала навіть у постановочному плані. Лише дослідники з української діаспори звертали увагу на вплив масових політичних репресій в Україні 1920–1930-х рр. на архівну справу, свідоме нищення архівів у 1920-х рр., особливості функціонування українських архівів у системі МВС, негативні наслідки підпорядкування архівних установ органам МВС УРСР та партійно-бюрократичному апарату. Розвиток важливого напрямку архівознавства – архівної евристики та наукової реконструкції втрачених або розпорошених архівних фондів зумовив зростання інтересу до історії окремих архівів, наукових документальних колекцій. Доволі широко репрезентовані

в історіографії другої половини 1990-х рр. дослідження з історії діяльності губернських учених архівних комісій. Активно досліджуються питання формування та побутування військових архівів і військово-архівних фондів у XVIII – на початку XX ст.

У зв'язку з розробленням сучасної концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України архівісти звернулися до історії становлення архівної освіти. Аналізу теоретичних засад вітчизняної архівної освіти, її форм і методів присвячено публікації **І. Матяш**. Результати комплексного дослідження історії становлення й розвитку архівної освіти, форм і змісту підготовки кадрів для архівних установ України 1920-1930-х рр. репрезентовані в її ґрунтовній монографії **«Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років»** (2000 р.). І. Матяш уперше в українській історіографії звернулася до історії архівних періодичних видань в Україні 1920–1930-х рр.

Питанням історії архівної справи присвячено ряд публікацій у щорічнику **«Студії з історії архівної справи та документознавства»**, міжвідомчому збірнику наукових праць **«Архівознавство. Археографія. Джерелознавство»** та часописі **«Архіви України»**. Заслугують на увагу й праці, які торкалися питань, дотично пов'язаних з історією архівної справи, – розвитку науково-дослідної і видавничої діяльності архівів, історії комплектування архівних фондів, еволюції науково-довідкового апарату архівів, розвитку теоретичних засад українського архівознавства. Тривалий час історія українських архівних фондів за кордоном залишалася для нас невідомою. Однак і в цьому напрямку досягнуто значні успіхи. Вагомим внеском у вивчення історії архівної справи стали праці історіографічного, джерелознавчого, краєзнавчого характеру (**О. Журба, К. Климова, М. Палієнко, Г. Швидько**).

Отже, хоча загалом історія архівної справи стала об'єктом наукових зацікавлень ще в XIX ст., на початку XXI ст. в Україні відсутня фундаментальна праця з цього питання. Відтак актуальною проблемою історіографії історії архівної справи є поглиблене дослідження джерельної бази історії української архівістики й

підготовка на її підґрунті багатотомного видання **«Історія архівної справи в Україні»**.

Зв'язок архівознавства з іншими науками та навчальними дисциплінами. Архівознавство як система знань, або комплексна наука про архівну справу, тісно пов'язане з іншими науками і навчальними дисциплінами, насамперед з історією, правознавством, філософією, культурологією. Архівознавство є невід'ємною складовою вузлових проблем всесвітньої історії, зокрема історії порубіжних з Україною країн, а також країн, з якими пов'язане історичне минуле українського народу, або країн, де проживає українська діаспора. У цьому контексті воно особливо взаємопов'язано з історією України, української державності, культури, філософської думки. Найрельєфніше ці зв'язки окреслюються з такими галузями знань як українознавство, історичне джерелознавство, історична географія та ін.

Архівознавство спирається на здобутки політології, етнології, зокрема в тих розділах, що стосуються історії політичних партій та рухів, їх документальних масивів, формування української нації, етносів і етнічних груп тощо. В результаті взаємодії цих наук започатковується **архівософія**, покликана осмислити філософію архівістики, феномен архівів у всесвітньо-історичному процесі й розвитку цивілізацій. Різноманітні плідні зв'язки пов'язують архівознавство з документознавством. Обидві науки мають справу з документами, але документознавство досліджує ті, які функціонують у сфері управління, а архівознавство – у сфері їх збереження та використання як носіїв історичної пам'яті та інформації. Важливими є зв'язки архівознавства з філологічними науками, які вивчають письмові тексти і на основі їх змістовного, мовного і стилістичного аналізу здобувають знання з історії духовної культури суспільства. Особливістю інформаційних ресурсів України є те, що значна частина його документів представлена давньоукраїнською, польською, німецькою та іншими мовами. Все це вимагає від працівників архівних установ знання сучасних і класичних мов – давньогрецької і латинської. Враховуючи необхідність таких функцій

як зберігання, реставрація і консервація архівісти мають справу з сучасними здобутками природничих і технічних наук (фізики, хімії, біології, вірусології, математики, кібернетики, інформатики).

Загалом зв'язки архівознавства з багатьма галузями знань та дисциплінами мають двосторонній і багатосторонній характер. Найважливіші здобутки досягаються на міждисциплінарному рівні досліджень. Досягнення архівознавства стають надбаннями інших наук, що в свою чергу підносять його роль і значення в інтелектуальній і прикладній сферах суспільства.

Місце і роль архівознавстві у підготовці фахівців. Із зростанням інтенсивності науково-дослідної роботи в архівній галузі швидше оновлюється процес навчальних курсів, адже архівознавство не лише наукова система, а й навчальна дисципліна. Вона повинна сприяти підготовці фахівців з архівної справи працівників різних рівнів архівних установ, давати необхідні знання для істориків, правників, культурологів, філологів фахівців з державного управління та ін., які певною мірою у своїй науковій і практичній діяльності зіткнуться з діяльністю установ, що формують документально-інформаційні потоки, з використанням архівних фондів у науково-дослідній роботі, юриспруденції. З урахуванням профілю підготовки бакалаврів, спеціалістів, магістрів складаються навчальні програми з «*Архівознавства*» і забезпечується відповідне читання лекцій та проведення практичних занять.

Місце, роль і функції архівознавства як навчальної дисципліни цілковито визначаються кваліфікаційними характеристиками та державним стандартом рівня знань і практичних навиків бакалаврів, спеціалістів та магістрів. Загальне завдання курсу полягає в тому, щоб дати майбутнім фахівцям систему знань з історії зародження і розвитку архівної справи, становлення НАФ України, формування архівної системи та діяльності провідних архівів, основних принципів комплектування їх, зберігання і використання інформаційно-документальних ресурсів. Слід також відмітити, що в навчальних процесах у вишах, на певних спеціальностях, має місце поєднання архівної справи з музейною у вигляді

навчальної дисципліни «Архівна та музейна справа» чи «Архівно-музейна справа».

Надзвичайно важлива роль архівознавства у підготовці істориків. Професія історика (дослідника і викладача) будь-якого профілю потребує знань і практичних навичок роботи з усіма видами історичних джерел, основні з яких – архівні документи. Важко уявити собі історика, особливо з університетською освітою, який би ще з студентських років не прилучився до роботи в читальних залах архівів, не доторкнувся до унікальних документів, пройнятих духом старовини, історичної пам'яті. Водночас знання теорії, практики і історії архівної справи є важливими і для підготовки фахівців в галузі культурології, політології, філології, в також юриспруденції.

Архівознавство – комплексна система знань, яка з одного боку, органічно входить в історичну науку, а з другого, – інтегрує в собі низку спеціальних знань з теорії, історії і практики архівної справи, державного будівництва, документознавства, інформаційних систем. Архівознавство має свій предмет і об'єкт дослідження, спирається на різноманітну джерельну базу, застосовує широкий спектр дослідницьких методів, тісно пов'язане з іншими науками, навчальними дисциплінами. Як самостійна навчальна дисципліна архівознавство займає важливе місце в системі підготовки не тільки професійних архівістів, але й істориків, правників, філологів, культурологів, фахівців системи державного управління.

Питання для самоконтролю:

1. Що Ви розумієте під терміном «архів»?
2. Що таке «архівознавство»?
3. Які методи і принципи застосовуються в архівознавстві?
4. Кого і чому називають «батьком» архівної науки?
5. Як еволюціонувала архівна наука? Коли вона і чому перетворилася в самостійну систему знань?
6. З якими галузями знань і чому тісно пов'язано архівознавство?
7. Яку роль відіграє архівознавство у підготовці фахівців-істориків?

Лекція № 2 (2 год.)

ТЕОРІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ

План

1. Архівна система. Мережа архівних установ.
2. НАФ України: склад, структура. Архівна україніка.
3. Організація роботи державних архівів.

Основні терміни: «архівна система», «архівна справа», «система архівних установ», «мережа архівних установ», «Національний архівний фонд», архівна україніка», «реституція», «особливо цінний документ», «унікальний документ».

Архівна система. Мережа архівних установ. Слово «система» грецького походження і означає цілісність, яка базується на певних складових частинах і елементах, пов'язаних між собою відповідними взаємозв'язками і спільними ознаками. **«Архівна система»** – це сукупність основоположних принципів організації архівної справи, способів і технологій її ведення, що забезпечують цілісність та скоординованість функціонування архівної галузі. Осмислення сутності архівної системи дає можливість розуміння **«архівної справи»** – галузі життєдіяльності суспільства, що охоплює наукові, політико-правові, культурологічні ра техніко-економічні аспекти організації зберігання архівних документів та використання їх інформації.

За характером управління і принципами побудови існуючі в минулому і сучасні архівні системи з певною мірою умовності ділять на дві основні групи: *централізовані*, де управління архівною справою здійснюється єдиним державним органом на єдиних засадах, і *децентралізовані*, що включають автономні підсистеми управління архівною справою. Однак у чистому вигляді такі системи майже не зустрічаються. Найпоширенішими є мішані системи з елементами централізму і децентралізму, міру

співвідношення між якими визначають у кожному конкретному випадку. Як показує досвід історії, найбільш централізовані архівні системи властиві країнам з абсолютистськими або тоталітарними режимами, які встановлюють тотальний контроль за всіма сферами суспільного життя, у т.ч. і архівною галуззю. Архівна система України, як і будь-якої іншої країни, складалася історично. Від Київської держави до сучасності.

З архівною системою тісно пов'язане поняття **«система архівних установ»** – ієрархічно побудовану сукупність архівних установ та **«мережу архівних установ»** – сукупність архівних установ, розташованих на певній території.

Система архівних установ України включає наступні групи:

- спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи та діловодства;
- науково-дослідні установи;
- центральні державні архіви України;
- державний архів в Автономній Республіці Крим;
- місцеві державні архівні установи;
- інші місцеві архівні установи
- архівні підрозділи державних наукових установ, музеїв, бібліотек;
- архівні підрозділи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ і організацій;
- архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ і організації, заснованих на приватній власності; архівні установи, засновані фізичними особами;
- підприємства і організації у сфері архівної справи та діловодства.

Спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи та діловодства є **Державна архівна служба України (Укрдержархів)** (з 2019 р. його очолює Хромов А. В.).

Головною метою діяльності Державної архівної служби України є впровадження засад державної політики у профільній сфері, що сприятиме демократичному розвитку України, задоволенню інформаційних потреб суспільства і держави шляхом забезпечення:

- реалізації конституційних прав, основних свобод та законних інтересів кожної людини;
- досягнення світового рівня в розвитку архівної справи;
- рівного доступу до інформаційних ресурсів суспільства, зокрема, архівних інформаційних ресурсів;
- надання якісних та комплексних архівних (інформаційних) послуг;
- ефективного попередження корупції;
- можливості участі представників громадянського суспільства, наукової і творчої громадськості в ухваленні важливих рішень.

До сфери управління **Державної архівної служби** належить 7 центральних державних архівів, 3 центральні державні архівні установи, 7 спеціальних установ страхового фонду документації, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства і Науково-дослідний, проектно-конструкторський та технологічний інститут мікрографії.

Станом на 01.01.2023 фактично відома інформація про мережу архівних установ України у кількості 874 одиниці, з них: 7 центральних державних архівів; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; 3 центральні державні архівні установи; 25 державних архівів областей, м. Києва; 111 архівних відділів (секторів) райдержадміністрацій; 126 архівних відділів (секторів) міських рад; 14 галузевих державних архівів; 570 архівних установ сільської, селищної, міської ради, ради об'єднаної територіальної громади (далі – трудові архіви); 17 архівних установ, заснованих фізичними особами та/або юридичними особами приватного права.

У мережі архівних установ відбулися зміни. Кількість центральних державних архівів зменшилась відповідно до постано-

ви Кабінету Міністрів України від 28 червня 2022 р. № 732 «Про оптимізацію системи центральних державних архівів», зокрема, утворено: Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки у результаті злиття Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки; Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів у результаті злиття Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. Пшеничного та Центрального державного електронного архіву України. Збільшилась кількість галузевих державних архівів унаслідок утворення Галузевого державного архіву військової розвідки для постійного зберігання архівних документів розвідувального органу Міністерства оборони та інших суб'єктів системи військової розвідки відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26 січня 2022 року № 62 «Про утворення Галузевого державного архіву військової розвідки». При цьому статус юридичної особи мають 8 із 14 галузевих державних архівів.

Внаслідок збройної агресії російської федерації, у зв'язку з перебуванням частини архівних відділів районних державних (військових) адміністрацій, міських рад та їх відокремлених робочих місць, трудових архівів на окупованій території або у зоні активних бойових дій, зазнала змін мережа архівних відділів (секторів) районних державних адміністрацій та міських рад, трудових архівів Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської, Херсонської областей.

Державні архіви класифікують на центральні та місцеві. Залежно від характеру зберігання документів їх поділяють на:

- а) архіви для постійного зберігання документів (центральні та місцеві);
- б) архіви для тимчасового зберігання документів (тобто ті, що після закінчення встановленого терміну зберігання документів передають їх у профільні архіви чи знищують згідно встановлених правил).

Провідне місце займають центральні державні архіви, що комплектують, зберігають і забезпечують користування докумен-

тами тієї частини НАФ, яка становить державну власність та найбільшу історичну цінність. Винятково цінні та унікальні документи, їхні колекції зосереджені в сховищах **Центральних державних історичних архівів у Києві та Львові**. (ЦДІА України в Києві зосередив у своїх колекціях джерела з 1369 до 1917 рр.). Найважливіші документи, присвячені новітній історії України (після 1917 р.), зосереджені в **Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України**. Скарбницею документів та пам'яток новітньої політичної історії України є **Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки**. Зростаючу роль у системі архівних установ України відіграє **Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів**. Своєрідне місце в системі архівних установ займає **Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України**. У 1989 р. у Харкові створено **Центральний державний науково-технічний архів України**. Вагому роль відіграють **Дирекція з експлуатації комплексу центральних державних архівних установ України, Державний центр збереження документів НАФ, Державна наукова бібліотека у м. Києві**.

Важливе місце в системі архівних установ належить **галузевим державним архівам**, що забезпечують облік та зберігання науково-технічних, геологічних, метеорологічних, картографічних та інших спеціальних видів архівних документів, які потребують особливих умов зберігання та використання. Статус державних галузевих архівів отримали архіви Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Управління державної охорони України, Державного науково-виробничого підприємства «Картографія», матеріалів гідрометеорологічних спостережень Державної служби України з надзвичайних ситуацій України, Державного науково-виробничого підприємства «Державний інформаційний геологічний фонд України», Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної прикордонної служби України, Міністерства юстиції у сфері вико-

нання кримінальних покарань та пробації, фінансових посередників Фонду держмайна України (перебуває у стадії ліквідації), Українського інституту національної пам'яті та воєнної розвідки Міністерства оборони України.

Окрему групу в системі архівних установ України становлять **архівні підрозділи самоврядних наукових установ, державних музеїв, бібліотек**. Серед них Архів Національної академії наук України, відділи рукописів окремих музеїв, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського та ін. Найчисленнішою групою архівних установ є **архівні підрозділи державних органів, підприємств, установ і організацій**.

Національний архівний фонд України: склад, структура. *Національний архівний фонд України – сукупність архівних документів, що зберігаються на території України або за її межами і відповідно до міжнародних угод підлягають передачі Україні, відображають історію духовного і матеріального життя українського та інших народів, мають культурну цінність, є надбанням української нації, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані в передбачуваному законом порядку.*

НАФ є складовою частиною вітчизняної й світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, багатоаспектним масивом документів державних органів, підприємств, установ і організацій всіх форм власності, окремих громадян та громадських об'єднань, що зберігаються в архівосховищах України та приватних колекціях, а також документів вітчизняної історико-культурної спадщини, які перебувають за кордоном, та документів іноземного походження, що стосуються історії України, незалежно від часу їхнього створення, техніки і засобів відтворення.

НАФ включає три основні групи документів, які становлять власність України:

- 1) документальні комплекси, що утворилися в різні історичні періоди на теренах сучасної України у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, гро-

- мадських і релігійних організацій, установ, підприємств усіх форм власності, окремих осіб, що зберігаються на території України, відображають історію духовного і матеріального життя її народу та інших народів, мають наукову історико-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані у порядку, передбаченому законом;
- 2) документи українського походження, що утворилися за межами України як результат діяльності української політичної та трудової еміграції, українських військових, культурно-освітніх та наукових установ, громадських об'єднань та окремих осіб і передані у власність України чи її громадян у порядку реституції, на підставі дарування, в інший спосіб, або зберігаються за межами України і відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну (в оригіналах або копіях);
 - 3) документи іноземного (неукраїнського) походження, що утворилися на теренах інших держав і, за різних обставин опинившись на території України, стали невід'ємною частиною історико-культурної спадщини її народу.

Станом на 01.01.2021 р. в державних архівах, архівних підрозділах державних наукових установ НАН України, архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад зберігалось 55 370 275 од. зб. управлінської документації, 996 345 од. зб. особового походження, 1 164 592 од. зб. науково-технічної документації, 75 139 од. обл. кінодокументів, 1 362 827 од. обл. фотодокументів, 108 119 од. обл. фонових документів, 23 655 од. обл. відеодокументів, що загалом становить 57 531 212 од. зб. документів з паперовим носієм інформації та 1 569 740 од. обл. аудіовізуальних документів НАФ.

Чільне місце у складі НАФ належить *особливо цінним і унікальним документам*.

Особливо цінний документ (ОЦД) – цінний документ, що не втрачає значення для державного управління, оборони, еко-

номіки, культури, міжнародних відносин і є неповторним з погляду їх юридичного значення і автографічності. До ОЦ можуть бути віднесені як окремі документи чи одиниці зберігання, так і групи одиниць зберігання і навіть окремі архівні фонди у повному обсязі. В державних архівах планомірне виявлення ОЦ документів і взяття їх на окремий облік здійснюється з початку 80-х років. **Унікальний архівний документ** – особливо цінний документ НАФ, який становить виняткову культурну цінність, має важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу, визначають його вклад у всесвітню культурну спадщину.

Класифікація НАФ за аспектами власності, приналежності до певного соціального інституту передбачає три категорії:

- а) державні архівні установи системи управління Укрдержархіву (центральні державні архіви, центральні державні архівні установи, науково-дослідні інститути у сфері архівної справи, діловодства та страхової документації, спеціальні установи страхового фонду документації);
- б) установи, що належать до сфери управління інших органів державної влади а органів місцевого самоврядування (галузеві державні архіви, Державний архів в Автономній Республіці Крим, державні архіви областей, міст Києва та Севастополя, архівні відділи райдержадміністрацій, архівні відділи міських рад, трудові архіви, архівні підрозділи державних наукових установ, музеїв та бібліотек, архівні підрозділи державних органів, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ та організацій);
- в) установи приватної форми власності (архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ та організацій, заснованих на приватній формі власності, архівні установи, засновані фізичними особами та/або юридичними особами приватного права).

Відповідно Закону України «Про НАФ та архівні установи» будь-хто має право володіти архівними матеріалами і документа-

ми НАФ, створювати власні архіви чи передавати свої документи в інші архівні установи на власний розсуд і вільно користуватися відкритими архівними документами. Єдиною підставою для користування документами для кожної повнолітньої, дієздатної, ідентифікованої особи є її заява. До обов'язків фізичних осіб – власників цінних архівних документів – належить легалізація свого архіву шляхом реєстрації його в державній архівній установі. На власників архівних документів покладається завдання забезпечення збереженості документів НАФ. У разі недотримання належних умов збереженості власник може за рішенням суду позбавлений права власності на документи. Іноземці та особи без громадянства мають рівні права щодо доступу до документів НАФ з правами громадян України.

Вивезення оригіналів документів НАФ за межі України забороняється. Винятком є тимчасове експонування документів на виставках, наукова експертиза або реставрація документів.

У сучасній історичній науці та архівістиці для визначення архівних матеріалів, пов'язаних з Україною, що зберігаються за її межами, закріпилося поняття **архівна україніка**, яка є важливим інформаційним масивом і базовим історико-культурним потенціалом гуманітарної сфери знань. Вона дозволяє залучати до соціального обігу інформацію, яка формує духовність, закладає фундамент нової національної і соціальної психології, політики і культури. За Законом України «Про НАФ і архівні установи» такі документи, відповідно до міжнародних угод, підлягають поверненню в Україну в оригіналах або копіях.

Для детальнішого визначення поняття «архівна україніка» виділимо два головні комплекси матеріалів: **український** (документи, створені українським урядом, українськими установами або окремими особами) та **зарубіжний** (документи, створені іноземцями).

Український комплекс складають документальні матеріали, створені Урядом України; місцевими органами управління Російської імперії або СРСР, що діяли на українських землях; іншими

установами, зареєстрованими в Російській імперії або СРСР, чия діяльність відбувалася на сучасних українських землях; або окремими особами (незалежно від національності), що були підданими України, або етнічними українцями – підданими Російської імперії. Ці матеріали нині становлять першорядний інтерес для України як українська архівна спадщина в найширшому розумінні.

Другий великий **(зарубіжний) комплекс** документації утворюють документи, створені іноземними урядами, установами та окремими особами. При віднесенні документів до цього комплексу важливо мати на увазі, що багато українських емігрантів або вигнанців стали громадянами іншої країни. Проте, якщо провести розмежування виключно на основі громадянства, то можна пропустити важливі відмінності між етнічними українцями, росіянами або тими, хто хоча й був іноземного походження, провів більшу частину життя в Україні й навіть займав високі посади в українському уряді.

Організація роботи державних архівів та архівних документів. *Архівна установа – це спеціалізований заклад чи структурний підрозділ, що забезпечує збирання, зберігання архівних документів та організацію використання їхньої інформації або здійснює управління, науково-дослідну та інформаційну діяльність в галузі архівної справи.* Державні архіви складають фундамент галузі і виконують її основні функції: збирають, ідентифікують, описують та класифікують документи, забезпечують їхнє зберігання, реставрацію і організують користування документами. Архівні установи у своїй діяльності керуються Основами законодавства України про культуру, Законом України «Про НАФ і архівні установи», іншими законодавчими актами, постановами Верховної Ради України, указами Президента України, постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України, розпорядженнями голів місцевих державних адміністрацій. Основними нормативними документами з організації роботи архіву є положення про архів та його структурні підрозділи, структура й штат-

ний розпис, кошториси доходів і видатків, посадові інструкції працівників.

Управління архівом здійснює **директор**, якого призначає і звільняє у центральних державних архівах Державна архівна служба України, в державних архівах областей – голови облдержадміністрацій з погодженням з Державною архівною службою України, в галузевих державних архівах – керівники міністерств і відомств. Директор персонально відповідає за виконання покладених на архів завдань. Він затверджує структуру і штатний розпис, положення про структурні підрозділи, функціональні обов'язки співробітників установи, видає накази та контролює їх виконання, призначає і звільняє з посад працівників архіву. При директорі центральних державних архівів працює колегіальний дорадчий орган – **дирекція**. В Державному архіві діють також науково-методичні ради та експертно-перевірні комісії. Державні архіви утримуються за рахунок коштів Державного бюджету України. Гранична чисельність співробітників, фонд оплати праці та видатки на утримання установи затверджують голови відповідних державних адміністрацій. Вони є юридичними особами, мають самостійний баланс, рахунки в установах банків, гербову печатку.

Організаційно-виробнича структура державних архівів обумовлена основними напрямками їхньої діяльності. Наприклад, у центральних та обласних архівах функціонують відділи: комплектування та експертизи цінності документів; обліку та зберігання документів; відомчих архівів та інші. У середині відділів можуть утворюватися менші виробничі одиниці (сектори, групи) для вузької спеціалізації праці. Діяльність архівів в значній мірі залежить від стану їх матеріально-технічної бази.

Для нормального функціонування архівних установ потрібно ряд служб і приміщень: архівосховище, технологічне обладнання, читальний зал, науково-довідникова бібліотека, лабораторія фото-мікрокопіювання, методичний кабінет, реставраційно-палітурна майстерня (дільниця), ремонтно-технічна майстерня, при-

міщення для довідкового апарату, робочі кімнати співробітників, виставочний зал, допоміжні приміщення (гардероб, їдальня).

Серед виробничих підрозділів архіву головним є **архівосховище** – спеціалізоване приміщення для зберігання документів.

До основних підрозділів архіву належить *читальний зал*, робота якого регламентується спеціальними правилами, що розробляє кожен архів на основі затверджених Державною архівною службою України Правил використання документів НАФ через читальні зали. До роботи в читальному залі допускають фізичних і юридичних осіб, які в офіційній письмовій заяві аргументують необхідність ознайомитись з документами за тією чи іншою тематикою. Відповідний дозвіл дає керівник архівної установи або його заступник. Такий дозвіл діє протягом року. Приступаючи до роботи у читальному залі, громадяни знайомляться з правилами, заповнюють спеціальну анкету. Ці документи становлять основу бази даних про склад дослідників та науково-тематичну спрямованість їхніх інтересів. Замовлення документів здійснюється після перегляду дослідником описів, картотек, каталогів та іншого довідкового апарату. Дані про потрібні документи вносяться у бланки замовлень і передаються завідувачеві читальним залом для виконання. Як правило, дослідник замовляє не більше 10 справ на день. Надходження замовлених справ фіксуються у журналі, а дослідник розписується в отриманні їх у бланку замовлень. Справи, з якими працюють громадяни, зберігаються у спеціальних шафах-боксах не більше одного місяця, а потім повертаються до архівосховищ. Під час видавання і приймання справи переглядають співробітники, щоб виявити повноту аркушів, їхнє ушкодження тощо. Працюючи з документами, дослідник може робити виписки тих фрагментів, які його цікавлять. Після закінчення роботи із справою дослідник робить запис в аркуші використання документів, де зазначає дату, тему роботи, номери використаних аркушів, а також ставить розбірливий підпис. Згідно чинних правил, у разі публікації архівних документів дослідник зобов'язаний подавати в установленій формі посилання на u1072 архів, фонд, опис,

справу та аркуші. Наприклад: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 125, арк. 18-21. Він також несе відповідальність за достовірне передання тексту документів, їхнього змісту. За порушення чинних правил громадяни можуть бути позбавлені права користування архівними документами.

З діяльністю читального залу тісно пов'язана робота довідникової групи (столу довідок), яка задовольняє соціально-правові потреби громадян. На кожен запит фізичних чи юридичних осіб його працівники готують архівну довідку. З метою підвищення ефективності архівних технологій в архіві створюються багатопрофільні відкриті комп'ютерні системи, що дають змогу створити автоматизовані робочі місця для співробітників та користувачів в читальному залі. Важливе значення має реставраційно-палітурна майстерня (дільниця), яка займається реставрацією, ремонтом та оправою документів задля підтримки їх належного фізичного стану.

Складовою частиною управлінських функцій архіву є планування (перспективне і поточне), звітність та економічна діяльність.

Важливе значення для теоретичного осмислення архівної справи, в т. ч. і в Україні, має розуміння поняття «архівна система» та її мережі, зокрема в Україні, а також складу, структури НАФ та організації державних архівів.

Питання для самоконтролю:

1. Що Ви розумієте під поняттям «Архівна система»?
2. Охарактеризуйте мережу архівних установ України.
3. Що собою представляє склад та структура НАФ України?
4. Спробуйте навести приклади «унікальних» та «особливо цінних» документів.
5. Як існують правила роботи в читальному залі архіву?

ЛЕКЦІЯ № 3 (4 год.)

МЕТОДИКА І ПРАКТИКА АРХІВНОЇ СПРАВИ

План

1. Організація архівних документів.
2. Формування НАФ України.
3. Архівне описування.
4. Облік документів НАФ України.

Основні терміни: «архівна колекція», «архівна справа», «архівне описування», «архівний фонд», «державна реєстрація документів НАФ», «експертиза цінності документів», «комплектування державного архіву», «переліки документів», «облік документів», «фондоутворювач».

Організація архівних документів. З метою забезпечення інформаційної цілісності НАФ, підвищення ефективності систем інтелектуального доступу до документів архіви проводять комплекс заходів, спрямованих на формування ієрархічно пов'язаних документальних комплексів на усіх структурованих рівнях НАФ, створення мережі архівних установ і визначення профілю архіву. Тобто здійснюється організація документів НАФ, що має такі структурні рівні: *міжархівний* – розподіл комплексів документів в межах системи архівних установ; *внутриархівний* – формування цілісних документальних комплексів в межах окремого архіву; *внутрифондовий* – систематизація документів на рівні фонду, *рівень сукупності документів* – їх систематизація в межах справи (одиниці зберігання, одиниці обліку).

Організація документів НАФ на всіх структурних рівнях здійснюється на підставі наукової класифікації за такими ознаками:

- 1) належність документів до документації одного утворювача;
- 2) право власності на документи;

-
- 3) строки зберігання документів;
 - 4) ступінь інформаційної значущості документів;
 - 5) належність документів до певних адміністративно-територіальних одиниць;
 - 6) історичні умови час і місце створення;
 - 7) належність документів до певних галузей, напрямків і сфер життєдіяльності суспільства;
 - 8) види носіїв, способів і техніка закріплення інформації;
 - 9) рівень доступу до документів.

При організації архівних документів в межах архівних установ передусім враховують правовий статус, профіль і повноваження архівної системи. На організацію документів на міжархівному рівні істотно впливає загальний ступінь інформаційної значущості документів, залежно від якого їх відносять до комплексів загальнодержавного та місцевого значення. Своє значення мають також історичні умови і місце їх застосування.

Організація документів на внутріархівному рівні відбувається за фондовою системою. Основною класифікаційною одиницею НАФ є **архівний фонд** :

- 1) сукупність архівних документів, нагромаджена в процесі діяльності однієї чи декількох юридичних, або фізичних осіб, генетично, історично чи логічно пов'язаних між собою;
- 2) основний підрозділ класифікації архівних документів на рівні незалежного цілого, що має одного фондоутворювача;
- 3) основна одиниця обліку документів НАФ.

Фондоутворювач – юридична чи фізична особа, що є утворювачем архівного документального фонду.

Фондом особового походження називають архівний фонд окремої особи, сім'ї, роду, який утворився впродовж їх життя і діяльності. Фонди особового походження діляться на особові, сімейні та родові.

Об'єднаним архівним фондом називають фонд, що складається з документів, які утворилися у процесі діяльності двох або

більше фондоутворювачів-організацій з історично зумовленими зв'язками (однорідністю функцій, підлеглистю, місцезнаходженням, правонаступністю тощо) і зібрані разом для зручності користування ними. Об'єднані архівні фонди створюються для раціональнішого розміщення документів в архівах, спрощення обліку документів, створення компактного і якісного науково-довідкового апарату.

Сукупність окремих документів, що виникли в процесі діяльності різних фондоутворювачів і поєднані за однією або декількома ознаками, називається **архівною колекцією**. На відміну від об'єднаних архівних фондів, архівні колекції формують на основі не історичних, а логічних зв'язків: тематичного, авторського, номінального, хронологічного. Наприклад, «Колекція театральних афіш і програм», «Колекція українського некрополя» та ін. Ці ознаки можуть виступати кожна окремо і поєднуватися між собою: тематично-номінальна, номінально-хронологічна тощо. Вибір і комбінація ознак залежить від змісту і форми документів та цілей створення колекції.

Одиницею класифікації у межах архівного фонду є одиниця зберігання, що може складатися як з одного, так і з кількох документів, об'єднаних за певною спільною ознакою. В архівній практиці одиницю зберігання на паперовій основі називають справою. **Справа:**

- 1) група документів (документ), що стосуються одного питання або аспекту діяльності установи чи особи і зберігаються в окремій папці (палітурці);
- 2) одиниця зберігання писемних документів.

Класифікацію документів архівного фонду починають із створення груп одиниць зберігання, близьких за змістом, авторством, формою чи іншими ознаками. Процес групування справ фонду треба здійснювати з урахуванням таких класифікаційних ознак:

- *структурної* – для групування справ за їхньою належністю до структурних підрозділів (відділ, цех, факультет), внаслідок діяльності яких вони виникли;

- *хронологічної* – для групування справ з урахуванням часу появи документів (рік, місяць, число);
- *галузевої, функціональної, тематичної* – для групування справ відповідно з галузевою належністю і функціями фондоутворювача, а також за тематикою документів;
- *номінальної* – для групування справ за їхньою належністю до конкретного виду одиниць зберігання (книги, журнали) чи за видами документів (плани, звіти, накази);
- *авторської* – для групування справ за авторською належністю (юридична чи фізична особа);
- *кореспондентської* – для групування справ, що виникли внаслідок листування з певними особами чи установами;
- *географічної* – для групування справ за окремими адміністративно-територіальними одиницями, з якими пов'язані автор, кореспондент чи зміст документа (області, району, міста і села).

Крім того, слід враховувати і такі ознаки, як *мова* документів, їхній *формат, оригінальність* чи *копійність, матеріал* (папір, фотоплівка, відеоплівка, дискета).

У кожному конкретному випадку визначають головні і другорядні ознаки. До головних найчастіше належать структурна і хронологічна. В деяких випадках ними можуть бути галузева, географічна, авторська чи інша. Вибір головних ознак обумовлюють особливостями діяльності фондоутворювача, складом і змістом документів, цілями групування.

Вид схеми класифікації визначають ознаками, за якими здійснюють два перші поділи матеріалів фонду. Це можуть бути: структурно-хронологічна або хронологічно-структурна; галузево-хронологічна або хронологічно-галузева; функціонально-хронологічна або хронологічно-функціональна; номінально-хронологічна або хронологічно-номінальна; географічно-хронологічна або хронологічно-географічна і т. д. Для фондоутворювачів, які припинили своє існування, найчастіше застосовують структурно-хронологічну схему: документи фонду спочатку групують за структурними підрозділами, а потім за роками.

Організацію комплектування здійснюють безпосередньо державні архіви. Документи установ-джерел комплектування приймаються до державних архівів у двох формах: повній та вибірковій. Державні установи – джерела комплектування тимчасово зберігають документи НАФ у своїх архівних підрозділах. Приймання документів НАФ від державних установ – джерел комплектування здійснюється після закінчення певних строків (відповідно до кожного).

Формування Національного архівного фонду. Формування НАФ – комплекс організаційних, методичних і практичних заходів, спрямованих на систематичне поповнення його цінними для суспільства документами та виключення із його складу документів, що втратили свою значущість. Його метою є пошук, відбір і збереження цінних документальних комплексів та окремих архівних документів, що репрезентують усі сфери життєдіяльності суспільства і держави.

Основою формування НАФ є **експертиза цінності документів** – визначення на підставі чинних засад та критеріїв культурної і практичної цінності документів. Її основними завданнями є:

- 1) визначення по кожній установі складу документів, що мають наукову та культурну цінність і підлягають постійному, тривалому (понад 10 років) або тимчасовому (до 10 років) зберіганню;
- 2) визначення складу документів, що відповідають профілю конкретного державного архіву, обмеження приймання на державне зберігання дублетної інформації;
- 3) забезпечення повноти складу документів кожного фонду зокрема і архіву в цілому.

Принципи визначення цінності документів: об'єктивність; історизм; всебічність та комплексність.

Критерії визначення цінності документів: походження; змісту; зовнішні ознаки (особливості).

Питання формування НАФ, науково-методичне та організаційне керівництво експертизою цінності документів належить до компетенції:

- Центральної експертно-перевірної комісії Державної архівної служби України (ЦЕПК);
- експертно-перевірних комісій центральних і галузевих державних архівів, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівів областей, міст Києва і Севастополя, державних наукових установ, музеїв і бібліотек;
- експертних комісій (ЕК) архівних відділів районних держадміністрацій та міських рад архівних підрозділів; органів державної влади, органів місцевого самоврядування; підприємств, установ і організацій всіх форм власності; архівів (архівних підрозділів) об'єднань громадян.

Діяльність експертних комісій кожної архівної установи регулюється положенням про них, розробленими на основі типового положення. Рішення експертних комісій та норми архівного законодавства складають організаційно-правову основу формування НАФ.

Підготовка до експертизи цінності розпочинається з вивчення історії фондоутворювача та фонду, його місця і ролі в суспільстві, а також складу і змісту документів. Експертиза цінності здійснюється поетапно. Під час експертизи цінності визначають наукову і практичну цінність усіх наявних документів на основі відомчого або типового переліків та затвердження номенклатури справ на поточний рік.

Переліки – документи із зазначенням строків їх зберігання. Вони бувають *міжвідомчі, відомчі, конкретні*.

Комплектування державного архіву – систематичне, цілеспрямоване і планомірне поповнення його складу документами НАФ відповідно до його профілю. Безпосередня організація комплектування архіву починається з визначення джерел комплектування – юридичних і фізичних осіб, які є утворювачами і/або власниками документів НАФ, що підлягають подальшому передаванню на постійне державне зберігання на правах державної власності в обов'язковому порядку або на підставі угоди. На під-

ставі списку установ-джерел формування НАФ укладається список джерел комплектування – складений відповідно до профілю архіву перелік установ, що функціонують в зоні його комплектування і зобов'язані передавати на державне зберігання до архівів у визначені строки на підставі чинного законодавства чи угод між власником і архівом документи НАФ або такі, що підлягають внесенню до нього.

З метою встановлення правового статусу документів, підтвердження права власності на них та забезпечення державного контролю за їх збереженістю Державна архівна служба України та уповноважені ним державні архівні установи здійснюють **державну реєстрацію документів НАФ**. Державній реєстрації підлягають документи, що віднесені експертизою цінності до НАФ, незалежно від місця їх зберігання та права власності на них. Факт реєстрації засвідчується в реєстраційному свідоцтві, яке може оформлятися на окремий документ, групу чи комплекс документів. Його отримують усі архіви та фізичні особи, що зберігають документи НАФ. Порядок видання, переоформлення, внесення змін до реєстраційного свідоцтва та його анулювання, відповідальність за недотримання порядку державної реєстрації документів НАФ, а також інші питання, пов'язані з державною реєстрацією документів НАФ регулюються «Положенням про державну реєстрацію документів Національного архівного фонду».

Для архівної установи обов'язковим інформаційним довідником, який складається для створення єдиної системи формування справ, забезпечення їх обліку, пошуку документів за змістом і видом та їх відбору для внесення до складу НАФ, є номенклатура справ – систематизований та проіндексований список назв справ із зазначенням строків їх зберігання. Розрізняють типову, примірну та індивідуальну номенклатури. *Типова* – установлює типовий склад справ для установи однорідних за характером діяльності, однаковою структурою з єдиною системою індексації кожної справи. *Примірна* – установлює примірний склад справ для установ однорідних за характером діяльності, але різних за структу-

рою. Незалежно від наявності типової чи примірної номенклатури справ кожна установа складає *індивідуальну* – складається з номенклатур справ структурних підрозділів.

Архівне описування. *Архівне описування* – процес створення вторинної документної інформації шляхом аналітико-синтетичного опрацювання первинної документної інформації та відбирання й відтворення в описовій статті інформаційних характеристик об'єкта описування. Для характеристики архівного описування можна виділити такі головні аспекти, що визначають суть цього процесу, а саме:

- 1) метою архівного описування є створення точних, адекватних відображень архівних документів, які б допомогли користувачеві з мінімальною сторонньою допомогою зрозуміти їхній зміст і визначити місцезнаходження;
- 2) для ідентифікації об'єкта описування необхідно відібрати найголовніші його характеристики, щоб з їх допомогою розкрити зміст документів;
- 3) характеристики документів мають бути викладеними в описовій статті, яка і буде представляти (презентувати) документну інформацію.

Архівне описування – це довготривалий процес, що включає в себе низку послідовних кроків.

Групу документів або окремих документ у будь-якій фізичній формі, що є об'єктом окремого описування і розглядається як ціле, називають **одиноцею описування**. Основними одиницями описування є архівний фонд і впорядковані у справи архівні документи. Водночас об'єктом, тобто одиницею описування, можуть бути окремих документ, група документів, частина документу, група справ, декілька архівних фондів, архівосховище в цілому і навіть їхня група.

Відомості про об'єкт описування як засоби інформування про архівні документи та інформаційно-пошукові ознаки, необхідні для його репрезентації та ідентифікації, називають **інформаційними** характеристиками, або **елементами описання** (напри-

клад, заголовок, порядковий номер фонду /справи, дата, зміст та форма документа, його географічна локалізація, обсяг та розміри тощо). Інформаційні характеристики мають завдання полегшити пошук і віднайдення необхідного матеріалу.

Практика архівного описування виробила багато елементів, за допомогою яких можна ідентифікувати архівний матеріал. Так, у міжнародному стандарті архівного описання їх названо 26, у Структурі стислого автоматизованого кодикологічного описання (АІС «Кодекс») визначено 105 елементів описання для східнослов'янської рукописної книги. Елементи описання, що містять у собі характеристику складу і змісту одиниці описування, у сукупності становлять **описову статтю**. Наприклад, описова стаття на групу документів, об'єднаних у справу, включає такі елементи: порядковий номер справи, діловодний індекс або старий інвентарний номер, заголовок справи, вказівки на оригінальність документів, спосіб відтворення інформації, ступінь повноти документів, зовнішні особливості справи, анотацію, крайні дати документів у справі, кількість аркушів. Відповідно до цього визначається **вид описування**.

Робота по створенню основного **базового описання** є найвідповідальнішою і найскладнішою, від якості якої залежать усі інші види описань і описувальних робіт архіву, якість НДА, успіх використання документної інформації (визначаються назва фонду або заголовок справи, встановлюються дати створення документів, їх просторові координати, форма передання інформації, джерело походження інформації, історія документа).

Найважливішим елементом описування є **заголовок справи**. Від якості заголовка, його точності, стислості і водночас необхідної повноти залежать усі інші види описань. У заголовку повинно бути відображено і розкрито склад і зміст документів кожної одиниці зберігання, а також відображено і закріплено систему їхньої організації. Формулюючи заголовок, архівіст бере на себе відповідальність за можливість використання документів архіву. *Елементами заголовка, справи є назва виду справи (справа,*

журнал, книга) або *виду документів* (листи, протоколи, накази, циркуляри); *автор документів* (назва установи, посада і прізвище особи, яка склала документи); *адресат або адресант* (кому адресовані або від кого отримані документи); *питання або предмет, подія, факт, прізвища* тощо, яких стосується зміст документів справи; *назва місцевості (території)*, з якою пов'язані зміст документів справи, автор чи адресат/адресант; *дати*, до яких належать документи справи або викладені в них події.

Другий, також обов'язковий для всіх документів архіву, вид описування пов'язаний з їхнім обліком і має завдання охорони архівних документів, забезпечення контролю за наявністю їх. Саме тому об'єктами описування на другому етапі є фонд як основна обліково-класифікаційна одиниця і справа як основна одиниця зберігання. У списку фондів кожний архівний фонд отримує тільки йому належний номер складову частину шифру як пошукового ключа документів, що стає одним з найголовніших елементів описання. На цьому етапі описування складають **архівний опис** – головний архівний довідник і обліковий документ архіву. Розкриваючи склад і зміст архівного фонду, він водночас закріплює його систематизацію і виконує обліково-охоронну функцію. В описі реєструють кожну справу конкретного фонду і відтворюють основні елементи базового описання: заголовок справи, кількісну характеристику, крайні дати документів тощо. Номер опису і порядковий номер справи за описом, разом з номером фонду, стають складовою частиною архівного шифру. Цей вид архівного описування в облікових документах архіву, на відміну від основного, базового, називається **реєстраційним, або обліковим**.

Третій вид описування документи архіву проходять на наступних етапах наукового опрацювання, якщо треба відтворити їх у каталогах чи путівниках. Цей вид описування є обов'язковим тільки для тих документів, які важко відшукати за описами або які становлять інтерес для користувачів. Він спрямований на допомогу у використанні документної інформації і виконує пошукову функцію. Презентація об'єкту описування в архівному довіднику

може бути здійснена через дальше згортання інформації, поданої у базовому описанні, або навіть шляхом зміни заголовку, чого не допускається в облікових документах. Відтак описування, яке документи проходять спеціально для архівних довідників інформаційно-пошукового характеру, називається **спеціальним, або презентаційним**.

Якщо перший і другий види описування фіксують створені системи організації архівних документів і завершують технологічний цикл їхнього впорядкування, то третій (спеціальний) вид описування починає новий етап – роботу над архівною інформацією та організацію системи НДА.

У світлі інформаційного підходу може йтися про створення шляхом описування документальних архівних систем двох рівнів: **фондової** – первинного рівня, представленого самими документами, та **інформаційної** – вторинного, репрезентованої описовими статтями, тобто інформацією про документи.

Виявлення інформації про документи, а також самих документів уможливають *пошукові дані*: назви, ключові слова, рубрики, архівні шифри. Створюється система авторитетного контролю за правильним застосуванням стандартних форм термінів, які означають назви (персоналій, колективів чи географічні) і використовуються як пошукові засоби.

В ході описування архівних документів архівісти користуються певними правилами, головні з яких набувають характеру методологічних *принципів*:

- принцип адекватності або відповідності інформації описуваному об'єкту;
- принцип наукової об'єктивності та історизму;
- принцип всебічності;
- принцип комплексності;
- принцип диференційованого підходу;
- принцип континуїтету;

Спільними для всіх видів описування є ще такі правила:

- *мінімаксу*, тобто максимальної повноти інформації при мінімумі словесних засобів, характеристик, за допомо-

гою яких ідентифікується документ або група документів. Складовими цього правила є поєднання *принципів повноти інформації і економності* її відображення мінімальними (але доступними для розуміння) мовними засобами;

- *багатофункціональності описання*, а саме неодноразове використання визначених при базовому первинному описуванні інформаційних характеристик (при відтворенні в обліковій документації, на картках каталогів, в архівних довідниках тощо);
- *ієрархічності*, або багаторівневого описування, що передбачає розкриття інформації на певному рівні організаційної структури НАФ (документа, групи документів, фонду, групи фондів, архіву, групи архівів).

Деякі правила застосовуються лише для окремих видів описування.

Процес перетворення документної інформації в описову статтю архівного довідника може бути поділений на такі етапи (стадії): *аналітичний та наукового синтезу*.

Предметом аналізу під час архівного описування є:

1. *Джерело походження* документної інформації, або автор документа/масиву документів. Це поняття пов'язане з поняттям походження документів і фондоутворювача.
2. *Зміст інформації*, яку подає текст документа або сукупний зміст групи документів, виражений у заголовку документа (справи, фонду).
3. *Часові координати* (дати створення документів).
4. *Просторові координати* (географічна локалізація документа).
5. *Форми передавання інформації* (матеріальні носії і засоби передавання – мовні, звукові, графічні, комп'ютерні тощо, обсяги).
6. *Евристична зона* – координати зберігання та історії документів.

Система структурування інформації у процесі передавання її має важливе значення для створення описання, для побудови описової статті, покликаної виконувати функції (завдання) ідентифікації комплексів документів, а також обліково-охоронні. На третьому спеціальному рівні описування у цілях репрезентації архівного матеріалу в довіднику (каталозі, путівнику тощо) описова стаття набуває характеру інформаційної моделі об'єкта описання і виконує інформаційно-пошукові функції. Структуру описової статті (моделі) складають зони описання, які об'єднують декілька елементів. Загальний міжнародний стандарт архівного описання подає структуру з шести інформаційних зон описання:

1. *Зона ідентифікації* даних включає найважливішу інформацію для ідентифікації одиниці описування (довідкові коди, заголовки, дати створення матеріалів, рівень описування, обсяг).
2. *Зона контексту* – інформацію про походження і зберігання одиниці описування (назву фондоутворювача, його історію, крайні дати накопичення матеріалів. історію зберігання, основне джерело комплектування).
3. *Зона змісту та структури* – інформацію про тему і систему організації матеріалу (анотацію, оцінку інформації; її систематизацію).
4. *Зона умов доступу та використання* – інформацію про можливості використання об'єкта описування (правовий статус матеріалів, умови доступу та копіювання, мову матеріалів, фізичний стан документів).
5. *Зона інформації про споріднені матеріали* – відомості про матеріали, які мають суттєве відношення до об'єкта описування (місцезнаходження оригіналів, наявність копій, записи про наявність публікацій з використанням даного матеріалу).
6. *Зона приміток* – інформацію, яка не може бути представлена в жодній з інших зон.

У кожній зоні представлено від 4 до 6 елементів описання.

Під час описування архівного матеріалу в облікових документах архіву використовують головні елементи з них, скажімо, порядковий номер справи, діловодний індекс або старий інвентарний номер, заголовок справи, оригінальність документа, спосіб відтворення інформації, ступінь повноти документів, зовнішні особливості справи, анотація документів, крайні дати документів у справі, кількість аркушів у справі.

Повнота інформації в описовій статті спеціального виду описування, зокрема для архівних довідників, залежить від характеру довідника. Хоча деякі з елементів можуть опускатися, але при цьому обов'язковими для відтворення є такі: заголовок одиниці описування з зазначенням назви фондоутворювача; дата або дати створення документів, що входять до одиниці описування; обсяг одиниці описування; рівень описування і довідковий код, або шифр. Ці елементи складають основу описової статті для довідників міжнародного характеру і жоден не може бути опущений.

Ступінь згортання та узагальнення інформації в описовій статті залежить від обсягу групи документів, які складають одиницю описування: він тим вищий, чим об'ємніший об'єкт описування. Це позначається на типові довідника.

Таким чином, навіть найближчий до рівня документів варіант довідника – опис вже є переробленням інформації та її згортанням, а види довідників, що базуються на дальшому згортанні інформації, залежно від рівня її узагальнення, спрощують інформацію і віддаляють її від первинного масиву ще більше. Це є об'єктивним процесом, але архівісти мають прагнути до найповнішого відображення змісту та складу текстів описуваних документів. Особливості описової статті залежать від того, що є об'єктом або одиницею описування: документ, група документів, справа, *фонд*, тощо. У зв'язку з цим розглядають подокументне і групове описування. Якщо одиницею описування є документ або його частина, говорять про подокументне описування; одиницею ж групового описування можуть бути різні групи документів.

Якщо описують справу або фонд, – це групове поодиничне описування, тому що об'єкти описування є відповідно одиницями зберігання та обліку.

Структурування архівної інформації по рівнях під час описування отримало назву **багаторівневого описування**. Його принцип передбачає розкриття інформації через описові статті різного рівня узагальнення та згортання інформації. Описання справи і фонду є первинним джерелом як для опрацювання інформації на інших рівнях, так і для складання комп'ютерного варіанту описань для НДА.

Головним правилом багаторівневого описування є запобігання дублюванню інформації і забезпечення лише такої інформації, яка відповідає описуваному рівневі; результати описання представляються в ієрархії частина-ціле як процес руху від загального (фонду) до окремого, більш специфічного (окремих його частин).

Архівне описування закладає підвалини доступу до архівних документів, створюючи умови для користування ними, та допомагає у вирішенні важливого соціального завдання суспільства – реалізації права людини на інформацію.

Облік документів. Під **обліком** розуміють *комплекс заходів/операцій, що мають забезпечити фіксацію наявності архівних документів, а також отримання відомостей про обсяг і склад архівних зібрань та їх місцезнаходження*. Сутність обліку полягає у визначенні одиниць обліку архівних документів та принципів систематизації облікових даних у специфічній документації (у системі спеціально створених облікових форм); у реєстрації в обліковій документації фактів стану та руху документів/груп документів; у встановленні кількості документів/груп документів та змін, які відбуваються у визначених одиницях обліку, та відображенні цих даних в обліковій документації; у систематизації даних про обсяг, склад і рух архівного зібрання.

До обліку архівних документів ставляться такі **вимоги**.

По-перше, в ході обліково-охоронних процесів не можна порушувати структурну організацію архівних документів, виконану

на етапі систематизації та фондування за принципом походження документів. Основними одиницями обліку стають групи документів, сформовані в архівні фонди та в одиниці зберігання (справи). Саме в цих одиницях виміру – архівних фондах і одиницях зберігання – фіксуються дані обліку в обліковій документації. В цьому полягає вимога **єдності обліку з структурною організацією** архівних документів.

По-друге, облік повинен відповідати тій структурній організації документів НАФ, яка починається ще у процесі діловодства і завершується в державних архівах. Облікові дані мають послідовно, як і самі документи, зосереджуватися, концентруватися по кожному комплексу, починаючи з найменшого – справи, і далі узагальнюватися по фонду, а потім по архіву. Дані архівів надходять до головної архівної служби, де концентруються у Центральному фондовому каталозі. Завдяки цьому правилу забезпечується наявність даних про обсяг і склад архівних зібрань на всіх структурних рівнях НАФ. **Концентрування** даних обліку сприяє також закріпленню організації архівних документів по утворених комплексах і забезпечує реалізацію принципу єдності обліку з системою зберігання документів. Донедавна ця система зосередження даних у масштабах регіону, держави мала назву централізованого обліку архівних документів.

По-третє, **обліку підлягають усі документи**, що зберігаються в архіві, у тому числі неописані та непрофільні для даного архіву, копії документів страхового фонду і копії фонду використання, а також самі реєстраційно-облікові документи, зокрема описи.

Визначальними принципами обліками архівних документів є *централізація, уніфікація, динамічність, достовірність і повнота*.

При фондовій організації архівних документів основними одиницями їх обліку незалежно від виду носія, способу і техніки закріплення інформації є архівний фонд одиниця зберігання (справа). При обох (фондовій і нефондовій) системах організації

архівних документів зі спеціальними носіями обліковують в одиницях обліку, за комплектами, видами; науково-технічні документи – за групами і комплексами.

Форми обліку – це система спеціальних документів, необхідних і достатніх для правильного відображення кількісних параметрів архівних зібрань в їх динаміці, пояснюваних за допомогою якісних характеристик. У процесі обліку розрізняють два етапи: накопичення вихідних початкових даних та їхнє дальше оброблення з відображенням в облікових формах. На першому етапі реєструють виражені у кількісних або якісних показниках факти, взяті у статистиці або у динаміці, і представляють, як правило, у «актах». На основі актів формують і обробляють облікову інформацію на другому етапі та відображають у встановлених формах обліку.

В облікових документах архіву фіксують обсяг, склад і рух архівних документів у одиницях обліку.

Щойно документи потрапляють до архівної установи, вони проходять обов'язковий облік у **книзі надходжень**, де вказуються такі основні дані: коли, від кого і на підставі якого документа матеріали надійшли, найменування, роки, обсяг і стан цих матеріалів, який номер фонду їм присвоєно (або до якого архівного фонду установи вони долучені). Записи у книзі дозволяють встановити, які надходження відбулися до архівних фондів протягом року, показати динаміку зростання архіву за певний період часу і, крім цього, правильно проводити звітність про приймання документів до архіву.

Однією з головних форм обліку є **список архівних фондів**, що являє собою перелік їх найменувань у порядку номерів, які вони отримують при надходженні в архів у хронологічній послідовності. Порядковий номер ідентифікує кожен архівний фонд і тому не може бути присвоєний іншому, навіть у разі передавання або втрати фонду. Список фондів фіксує усі назви фондоутворювача у хронологічній послідовності, якщо вона змінювалась, а також зазначає установу, до якої, у разі передавання фонду, його передано.

Після запису до книги надходжень і до списку фондів документи кожного фонду обліковують в **аркуші фонду**, призначеному для сумарного обліку, котрий закріплює рух документів у його межах. Аркуш фонду містить його назву та номер, вказує місце зберігання (архів), склад документів фонду, кількість та хронологічні межі.

Важливе значення у практиці роботи архівів мають **описи документів**. Це обліково-довідковий документ, призначений для поодиначного обліку документальних матеріалів фонду (для особових фондів – і подокументного і поаркушного). Він відтворює заголовки справ з крайніми датами та кількістю аркушів і використовується як основний посібник про зміст документів фонду.

Після запису справи до опису встановлюють її **архівний шифр**, що являє собою сукупність відомостей про місцезнаходження справи – назву архіву, номер фонду, опису, справи. Архівний шифр – це пошуковий образ кожної справи, на нього роблять посилання і при користуванні архівними документами.

На архівні фонди складаються **картки фонду**, на базі яких формують фондові каталоги у державних архівах, а також Центральний фондовий каталог. У картці фонду, яка надходить з держархівів, проставляють номер і назву фонду із зазначенням усіх його перейменувань, назву архіву, в якому зберігається фонд, обсяг фонду, його склад. Інформація про зміни у фондах відтворюється на картках фондового каталогу на підставі щорічних повідомлень з архівів у **відомостях про зміни в складі та обсязі архівних фондів**. Сумарні відомості про фонди та одиниці зберігання по кожному архіву відображаються у **паспорті архіву** за станом на 01.01 кожного року.

На кожний **фонд**, що зберігається в архіві, заводять **справу фонду**, де зосереджуються всі документи про історію і стан архівного фонду: історична довідка про фондоутворювача, довідки про його перейменування та інші документи.

Особливо цінні документи (ОЦД) реєструються у внутрішньому описі справ, які отримують позначку ОЦД, на ОЦД виго-

товляються страхові копії. Облік документів, що мають в зовнішньому оформленні або в додатках до них матеріальні цінності, ведеться у відповідній **інвентарній книзі** у порядку номерів фондів і описів.

Таким чином в архівних установах забезпечується облік архівних документів на різних рівнях комплексів у двох видах – індивідуальний і сумарний. У них забезпечується повна збереженість облікових документів, для чого вони зосереджуються в ізольованому приміщенні і перебувають у віданні спеціального підрозділу або у працівника архіву, який відповідає за облік архівних матеріалів. За обліковими документами перевіряють наявність справ щодо відповідності їхнім описовим статтям і засвідчувальним написам у описах, що є важливим елементом у забезпеченні збереженості архівних документів.

Облікова документація дозволяє на різних рівнях комплексів документів послідовно розкривати склад і зміст архівних фондів. В архівній установі це: паспорт архіву; список фондів, який дає перелік усіх фондів; карткові покажчики, що розкривають склад архівного зібрання; аркуш фонду, який подає структуру кожного фонду; архівний опис, що інформує про склад і зміст документів фонду; внутрішній опис справи, який розкриває склад документів справи та їхній зміст; справа фонду, що дає відомості з історії фондоутворювача та формування архівного фонду.

Облікова документація архівних установ є створеним на єдиних науково-методичних засадах завершеним обліково-довідковим комплексом, що органічно входить у систему НДА державних архівів. Правильно організований облік забезпечує збереженість документів НАФ, закріплюючи їх систематизацію і зберігання за єдиними для всіх сховищ класифікаційними одиницями. Відтворений в облікових формах склад, зміст і обсяг документів забезпечує їхній адресний пошук, створюючи фундамент НДА архівної установи.

Практична складова належить до чи не найголовнішого функціоналу архівної справи. У цьому контексті важливе значення має розуміння методики і практики організації архівних документів, формування НАФ України, архівне описування документів та їх облік.

Питання для самоконтролю:

1. Що Ви розумієте під поняттям «фондоутворвач», які вимоги до нього ставляться?
2. На основі набутих знань, проведіть експертизу цінності будь-якого документу з Вашого сімейного архіву.
3. Визначте елементи процесу архівного описування.
4. Що собою передбачає облікова робота з документами?

Лекція № 4 (2 год)

ЗАРУБІЖНІ АРХІВИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

План

1. Архіви Стародавнього Сходу та країн Античності.
2. Архіви епохи середньовіччя.
3. Архіви ранньомодерного часу.
4. Формування та розвиток архівних систем. Міжнародне співробітництво.

Основні поняття: «Архів», «архів поліса», «архівна справа», «Ерарій», «Коронний архів», «Мандрівний архів», «Міжнародна рада архівів», «політичний архів», «реєстри», «Скарбниця хартій» «Табулярій», «Храмовий архів», «Школа хартій»

Архіви Стародавнього Сходу та країн Античності. Передумовою появи архівів були поява писемності і відповідно державних інституцій. Організація архівів, їх склад і зміст, способи зберігання і архівної обробки документальних матеріалів змінювалися в зв'язку з розвитком державності і культури. У результаті діяльності держави формувалися великі архіви. На їх організацію безпосередньо впливали зміни в організації функціонуванні державного апарату. Тому історія архівної справи тісно пов'язана з історією державних закладів. Архівна справа також тісно пов'язана з розвитком культури. Культурний рівень суспільства і, зокрема, стан історичної науки, визначали ставлення до архівних документів, як до джерел наукової інформації, перш за все з історії минулого. З іншого боку, розвиток техніки впливав на стан будівництва архівних будівель і їх обладнання, методів реставрації та відтворення документів.

Перші сліди існування архівів виявляються в Месопотамії (V–III ст. До н.е.), Стародавньому Єгипті та Малій Азії. Особливо багатий рештками архівів район Месопотамії (Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирія, Марі, Елам), де в якості матеріалу для письма

служували глиняні таблички. Текст на них наносився клинописом, коли глина була сирою, а потім таблички висушувалися чи обпалювалися. Таблички з цінними паперами чи літературними текстами зберігалися по одній, чи по декілька в своєрідних глиняних футлярах. В сховищах вони розміщувалися на виступаючих вздовж стін на цегляних лавах чи виступах. До контейнерів прикріплювалися глиняні ярлички. Вміст контейнеру залежав не від кількості документів, а від хронологічного періоду. Головним недоліком табличок була їх хрупкість, але вони були вогнестійкі. А в умовах жаркого і сухого клімату залишки архівів пролежали в цілості цілі тисячоліття. До наших днів дійшли: архів в м. Лагаш (храмовий архів (ведення храмового господарства, релігійні твори); архів-бібліотека в Нішпурі (сховище з 80 приміщень), Ніневійський клинописний архів (бібліотека Ашурбаніпала), архіви окремих намісників та архів царя Марі Зістріліма (близько 40 тис. табличок). Архіви розміщувалися в спеціально збудованих або переобладнаних будівлях. Внутрішнє планування спеціальної архівної будівлі іноді представляло собою (Лагаш, Нузі, Сінпар) систему вузьких галерей, обладнаних глиняними стелажми (лавками) вздовж стін. З огляду на безпеку в архівних спорудах часто не було дверей і потрапляли до них лише через вхід з даху будівлі. Архівні сховища опечатувалися печатками.

Значно менше подібних залишків зберіглося на території давнього Єгипту. Все через те, що головним матеріалом були папірус, шкіра, тканини, які легко знищувалися часом. Також пишучим матеріалом служувало каміння, здійснювалися надписи на скалах, стелах, стінах палаців, гробниць тощо. Чимало написів були відтворенням документів, що зберігалися в архівах (текст договору фараона Рамзеса II з царем хетів 1296 р. до н.е.). У Стародавньому Єгипті в палацових архівах зберігалися документи про державні доходи та витрати і про управління палацовим господарством. Економічні документи перебували або в скарбниці, або в окремому приміщенні, що представляло собою частину загального або спеціального архівосховища.

Типи архівів:

- 1) Архіви жерців;
- 2) Царські (палацові) архіви;
- 3) архіви міських общин і республік;
- 4) приватні архіви (куплі-продажі, листи);
- 5) архіви-бібліотеки.

Свідчення про архівну справу в давній Греції поки що не дають змогу послідовно і цілісно відновити історію її розвитку. Окремі моменти, більш менш висвітлені в джерелах. Найбільш цілісно представлена епоха Егейського світу – епоха крито-мікенської культури, від якої до нас дійшли залишки архіву так званого архіву «палацу Міноса» на Криті. Архів займав два приміщення в палаці, де зберігалися глиняні таблички, аналогічні шумерським. Пізніше були знайдені таблички господарського характеру в Пілосі і Мікенах. Про публічність чи навіть офіційність цих документів не йшлося – їх використовували лише для потреб обліку майна, ресурсів і робочої сили в господарстві

З початком становлення класичної грецької цивілізації в VIII–VII ст. до н.е. характер архівної справи та архівів стає принципово іншим. Найбільш важливим був такий тип архіву як архів полісу. Грецький поліс, як нова форма організації суспільства, потребував зберігання зовсім іншої інформації. У полісній громаді не було розгалуженого державного господарства, що потребувало бюрократичної регламентації, й тому господарчі облікові документи, які здебільшого зберігали давньосхідні та мікенські архіви, не відігравали тут важливої ролі. Найціннішими були суспільно важливі рішення – полісні закони, судові документи, постанови народних зборів, державних рад або колегій. Саме їх першими почали увічнювати в написах на мармурі та бронзі. Коли саме вони виникли достеменно невідомо, але зрозуміло, що це могло статися не раніше VI ст. до н.е., бо лише тоді влада в деяких полісах набула колективного характеру й суспільно значущі акти почали більш менш систематично документувати. Найбільш зберігся архів Афінського полісу. Припускають, що ще до встановлення де-

мократії в Афінах тексти законів зберігалися в канцелярії фесмофетів – посадових осіб, що призначалися для збереження найдавніших законодавчих актів – фесм, виданих окремими афінськими магістратами з тих чи інших питань. У VI ст. в Афінах при більшості магістратів з'явилися спеціальні секретарі – грамматеуси, які не лише готували та оприлюднювали, але й зберігали офіційні документи. Коли наприкінці VI – на початку V ст. в Афінах почалася розбудова демократичних інститутів, головна частина документів стала зберігатися в Булевтеріоні – будівлі міської ради (буле), де ці акти власно й готували для прийняття та публікації. Зберіганням архівних документів завідував секретар буле. Офіційне діловодство, таким чином, в ті часи ще не було відокремлено від архівної справи й здійснювалося державним секретаріатом. Власні робочі архіви мала не лише рада, а й всі інші органи державної влади. За часів Солона була створена посада номофілаків – хранителів закону, в обов'язки яких входило збереження рішень народних зборів, справ ареопагу. Пізніше, в епоху розквіту Афін, головний архів розміщувався у храмі «Матері богів» – Метрооні, від якої і отримав назву. Незважаючи на свої культові функції, Метроон став архівом центрального апарату державної влади та управління. Тут зберігалися закони, міжнародні договори, звіти високих посадовців, рахунки державних прибутків і витрат, матеріали щодо управління державним майном, і навіть справи політичних процесів (наприклад, над Сократом), а також екземпляри трагедій Есхіла, Софокла, Еврипіда. Переважна більшість документів, що зберігалися в офіційних архівах, були написані на папірусі. Але надходили сюди й документи на інших матеріальних носіях – на дерев'яних дошках, вкритих воском для писання та на спеціальних вибілених гіпсом дошках, на яких писали вугіллям.

Палацові архіви зосередили в собі укази, закони, міждержавні угоди, листування, матеріали переписів населення, документи про державні доходи і витрати. Архів розміщувався зазвичай в храмах Аполлона (коли влада належала аристократії) та Деметрі (коли влада мала демократичний характер).

Існували також суто храмові архіви, в яких зберігалися тексти, записи астрономічних і погодних спостережень, а також документи господарської діяльності храмів.

Архіви елліністичних монархій, як і інші елементи елліністичної державності і культури, поєднують в собі риси давньосхідних грецьких традицій. При дворі Олександра Македонського існувала канцелярія, яка супроводжувала його в походах. В ній, зокрема, велися щоденні журнали, які представляли собою подібність державної і воєнної хроніки, а також збиралися і зберігалися доповіді всіх громадянських і воєнних закладів і посадових осіб. Наступники Олександра Македонського мали в своїх палацах канцелярії і архіви, про які зберіглося мало свідчень. Але всесвітньовідомою була елліністична Олександрійська бібліотека, створена в III ст. до н.е. і була пов'язана з Мусейоном (науково-культурному центрі міста). Її хранителями були вчені Зенодот, Каллімах та ін. В римську епоху кількість томів нараховувала 700 тис. На них склалися каталоги. На жаль бібліотека згоріла у 273 р. під час війни Риму з Пальмірою. Інша бібліотека Олександрії – при храмі Серапіса – була розгромлена натовпом фанатиків-християн, підбурюваними місцевою церковною владою в 391 р.

Архіви Стародавнього Риму умовно можна поділити на дві категорії: архіви жерців та громадянські архіви. Найдавнішим відомим архівом є сховище «Сивилинних книг», рукописів грецького походження, розміщувалися в храмі Юпітера Капітолійського з VI ст. до н.е. До архівів жерців належали архів феціалів, архів авгурів.

Найбільш потужними були громадянські архіви. Державні документи Стародавнього Риму (законопроекти, звіти, протоколи тощо) зберігалися в Ерарію – державному архіві Римської республіки (архів при Сенаті). Ерарій як архів змішаного типу включав документи різного характеру: дипломатичні, політичні, військово-договірні, організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські. Останні були представлені перш за все матеріалами, пов'язаними з прийняттям і виконанням законів, що регулюють

питання торгівлі і майнові права. Незважаючи на те, що практично всі письмові документи, які надходили на зберігання в архів, виконувалися на дерев'яних табличках, папірусі та пергаменті, тексти законів вирізалися на мідних дошках і тільки після цього здавалися до відділення скарбниці Ерарію.

З архівів окремих установ найбільш відомим є архів цензорів. Відповідно до функцій останніх, в архіві накопичувався матеріал, що мав відношення з обліком населення по станам і визначенням контингенту збройних сил, а також з діяльністю цензорів по нагляду за поведінкою громадян і контролю за використанням державного майна.

В 78 р. до н.е. архів Сенату перейменовується в Табулярій (від слова табуле (дощечка) і переміщується в спеціально для нього побудоване приміщення, що ознаменувало відхід від традиції зберігання архівів в храмах. Табулярій продовжував знаходитися у підпорядкуванні Сенату, пле набував рис самостійної установи з відповідною сферою діяльності і окремим персоналом. На чолі Ерарія і Табулярія знаходився квестор. Але останні були лише номінальними керівниками, адже щорічна зміна квесторів не дозволяла останнім ні вивчити архів, ні щось запропонувати тощо. Тому фактично головну роль в архівах відігравала група чиновників – скрибів (писарів). Саме вони вели всі справи архіву. Але за ними закріпилася репутація хабарів, так як через їх руки проходила документація, довідки, копії тощо. Догляд за збереженням документів здійснювали табулярії. Окрім них в роботі архівів використовувалися писемні державні раби як переписувачі, посильні так і для виконання фізичної роботи.

Після падіння республіканського ладу і встановлення влади імператорів загальні засади організації та ведення архівів мало змінилися, але змінилася роль окремих архівів. Разом із занепадом Сенату втратив колишнє значення Табулярій. Найважливішим архівом в державі стає імператорський архів, що містився разом з канцелярією імператора в його палаці.

Важливою пам'яткою є імператорський архів Костянтина, матеріали у якому зберігалися за відділами:

- 1) імператорські едикти і декрети, грамоти про пожалування земельних володінь та призначення на посади;
- 2) оригінали клопотань на ім'я імператора;
- 3) листування з іноземними державами, провінціями та установами;
- 4) діловодна документація імператорської канцелярії.

Загалом, кількість архівів в Римі була великою. В самому Римі існували архіви різноманітних закладів, архіви магістратів, приватні купців, лихварів, власників земельних латифундій, ремісничих майстерень, юристів, письменників і вчених, що зберігалися в їх кабінетах – табініумах – які мали місце в кожному багатому будинку. В провінціях існували архіви намісників, державних закладів, міських муніципалітетів, храмів різноманітних релігій і різноманітних приватних архівів.

Архівами користувалися не тільки в практичних цілях, але зверталися до них і як до джерела державних і історичних знань. Документи їх вивчалися юристами, істориками, людьми, які готували себе до державної служби та політичної діяльності.

Архіви епохи середньовіччя. Архіви раннього середньовіччя формувалися в процесі становлення феодальних відносин. Формування їх здійснювалося поступово. Першими зразками яких стали архіви варварських королівств, котрі виникли на уламках Римської імперії. З формуванням нової державної організації, державного апарату на порядок денний виходило писемне діловодство. Останнє вимагало вироблення спеціальних норм і належність кадрів, котрі б володіли необхідними навичками та уміннями. У своєму оточенні, ні серед одноплемінників, королі-варвари таких людей знайти не могли. Прогалину зайняли уцілілі представники римського чиновництва та інтелігенції, члени муніципалітетів, які шукали покровительства у представників нової влади, а тому з охотою брали на себе функції організаторів королівських канцелярій і переносили до них звичні для себе форми і традиції канцелярії римської держави.

Найближче всього до римських зразків стояла канцелярія короля остготів, очолювана римським чиновником **Касіодором**. Ним було залишено для своїх наступників збірка зразків різних документів та їх формул. Достатньо близько римським зразкам слідувала канцелярія вестготів в Іспанії. Більш примітивним було діловодство у франків, лангобардів та інших королівств.

У Візантії ж продовжувало існувати писемне діловодство та архівна справа пізньої Римської імперії в тому ж вигляді. Архів візантійських імператорів був найбільшим світським архівом свого часу.

Нагромадження кількості писемних документів призводило до необхідності їх збереження для отримання довідок, свідчень та інших видів їх користування. Але архіви раннього середньовіччя не мали спеціального устрою. Вони знаходилися в канцеляріях, в руках посадових осіб. Самі важливі документи зберігалися в королівських скарбницях. При відсутності в королів постійних резиденцій їх архіви переїжджали за ними. Такий стан речей навіть отримав термін **«мандрівні архіви»**. Такі архіви відчували на собі усі труднощі, гинули під час подорожей чи військових кампаній тощо. Тому не дивно, що від королівських архівів раннього середньовіччя майже нічого не залишилося.

Навіть в імперії Карла Великого, хоч і створювалися умови для розширення сфери писемного діловодства і зростання документації, але спеціальних заходів щодо їх організації не робилося. Деякі сприятливі умови з'явилися лише наприкінці правління Карла Великого, коли його постійною резиденцією став Ахен. Архів Карла включав у себе важливі матеріали: закони, заповіді, постанови імператорської ради, грамоти іноземних монархів, прохання на ім'я імператора, листи Карла і т.п. Але джерела не зберегли свідчень про організацію та устрій архіву.

Паралельно з цим відбувалося формування *сеньйорального архіву* (графи, маркграфи та інші імператорські представники на місцях).

Вагоме місце посідають *архіви церкви*, яка була однією із головних структур феодального суспільства. Серед церковних ар-

хівів самим важливим і великим був архів римських пап. В папській канцелярії збереглося чимало традицій діловодства часів Римської імперії. Зберігання документів також було організовано за зразком імператорських архівів. Перша писемна звітка про архів пап відноситься до IV ст., але безумовно, він існував і раніше. В VII ст. папський архів знаходився в Латеранському палаці, разом з папською канцелярією. У ньому зберігалися документи і переписка по церковним і політичним справам, по управлінню церковними володіннями, твори ранніх християнських письменників, рішення церковних соборів, листи церковних сановників. Останнє часто використовувалося в боротьбі навколо догматів, владу тощо. Архіви утворювалися при єпископах, архієпископах. З появою в VI ст. в Європі монастирів, виникли монастирські архіви, в яких як зіницю ока оберігали дарчі та жалуванні грамоти на землю. В церковно-монастирські архіви нерідко віддавали на зберігання свої важливі документи (заповіти, договори) не лише світські феодали, але навіть і королі.

У тісній взаємодії з архівами, а подекуди і нерозривно, пов'язано функціонування церковних бібліотек. В багатьох монастирях існували майстерні для переписування книг. Окремі монастирі мали багаті бібліотеки: Монте-Касіно, Боббіо, Сен-Жермен, Корбі, Сен-Галлен. Окрім літератури релігійного змісту ту зберігалися твори давніх грецьких і римських авторів.

У канцеляріях раннього середньовіччя склалася відповідна практика виготовлення і оформлення документів. Головним чином для важливих документів використовували пергамент, а пізніше папір. Для поточних записів, зокрема, господарського характеру, використовувалися дерев'яні дощечки.

Особливістю раннього середньовіччя було те, що в них зберігалися майже виключно вхідна документація, вихідної не залишилося майже сліду. Останнє сприяло фальсифікаціям (Костянтинів дар). Архівні матеріали у ті часи зберігалися в скринях, ящиках, мішках. Не збереглося свідчень про існування якогось не будь довідникового апарату до них в вигляді описів. Припуска-

ють, що при малому об'єму документації, канцеляристи знали на пам'ять місцезнаходження документів.

Документальні матеріали феодальних архівів слугували, насамперед, практичним цілям. Вони, встановлювали, утверджували і закріплювали права феодалів на землю і залежне населення, зберігалися як докази цих прав, для їх захисту від посягань як зі сторони експлуатованих, так і зі сторони суперників з свого середовища. Поточні записи господарського характеру слугували для ведення господарства. Списки населення використовувалися для збору податків та виконання ними повинностей. Можна зафіксувати на цей час примітивні форми наукового використання документів. Укладачі хронік, аналізів і історій часто мали доступ до королівських чи монастирських архівів, приводили тексти документів і свідчень із них. Збережена у архівах епістолярна спадщина опубліковувалася. На жаль, до нашого часу дійшли лише одиничні документи, котрі збереглися в церковно-монастирських архівах. Загальна кількість їх не перевищує кількох сотень, враховуючи і копії.

У період феодальної роздробленості відбувалося зростання *сеньйоральних архівів*. Окрім документів господарського характеру тут відкладалися документи політичного характеру, частка яких явно збільшувалася. У подальшому, із створенням централізованих феодальних монархій в Франції, Англії та інших країнах Європи призвело до посилення диференціації феодальних архівів.

Розширення функцій королівської влади в області законодавства, зовнішньої політики, суду, фінансів, організації збройних сил і їх здійснення мало наслідком зростання виробництва документів і накопичення їх в королівських канцеляріях в небувалих раніше масштабах. В результаті цього процесу королівські архіви все більше набувають загальнодержавне і, перш за все політичне значення. Архіви підкорених феодалів, навпаки, поступово втрачають колишнє політичне значення і перетворюються в фамільно-вотчинні архіви приватного характеру. Королівські архіви представляли собою досить складний комплекс, Хоча про

них можна говорити, як про якийсь єдине ціле, фактично вони рідко були сконцентровані в одному місці. Особливе становище займали найбільш важливі справжні документи династичного і дипломатичного характеру, що служили обґрунтуванням прав королів: королівські заповіту, шлюбні договори, договори з інших государями, найцінніші документи, вилучені з архівів переможених суперників. Ці документи, як правило, не надто численні, зберігалися окремо, в особливо надійному місці, зазвичай – в скарбницях королівських замків. За ці матеріали несли відповідальність скарбники, як за частину скарбниці. Але поряд з архівом-скарбницею все хвору роль відіграє архів-реєстратура при канцелярії. За матеріали королівської реєстратури відповідав канцлер або спеціальна особа.

Подальше накопичення документів і реєстрів робить незручним зберігання їх усіх при канцеляріях та реєстратурі при ній, а політичне значення архівів вимагає турботи про їх організацію безпеки. Тому в найбільш централізованих державах приймаються заходи до спеціальної організації королівського архіву. Він відділяється від канцелярії, хоча і залишається в її віданні, отримує постійне приміщення і особу, відповідальну за зберігання документів. У ньому концентруються матеріали реєстратури і скарбниці. Такий архів зазвичай носить найменування «коронного архіву». Так, французький король Філіп-Август, який втратив свій похідний архів в битві з англійцями при Фретевале, у 1194 р. розпорядився про організацію архіву французької корони, відомого під назвою *«Скарбниці хартій»*, одного з найбільших і цінних архівів середньовічної Європи. В Англії під сховище паперів було відведено колишнє церковна будівля в центрі Лондона, розташована недалеко від королівської канцелярії, за яким закріпилася назва «капели сувоїв». Втім, це сховище не було єдиним: багато матеріалів канцелярії та інших установ перебувало в приміщеннях Вестмінстерського палацу, в двох баштах Тауера і в інших місцях в Лондоні.

Але одночасно з процесом накопичення документів у королівських реєстратурах і коронних архівах відбувався й інший –

процес утворення перших відомчих архівів. В міру ускладнення функцій управління державою поруч з королівською канцелярією виникають спеціальні установи для керівництва окремими галузями: судові, фінансові, військово-адміністративні. Так, в XIII ст. у Франції з'являються Рахункова палата і Паризький парламент, в Англії – палата Шахової дошки (орган фінансового управління) і суд королівської лави. При нових установах поступово створюються свої архіви.

Абсолютно новим явищем в архівній справі періоду розвинутого феодалізму були *міські архіви*. Містам давалися привілеї, в яких закріплювалася та чи інша ступінь їх незалежності від адміністративної, судової та фінансової влади феодалів (магдебурзьке право). Ці привілеї зберігалися в міських архівах, як найцінніші документи. Важливе місце в міських архівах займали основні актові книги міської ради: присяжні записи, протоколи та рішення ради, реєстри, що містять листування з різними установами та особами тощо. Наступна група документів міських архівів пов'язана з функціями міського суду. Міський архів зазвичай зберігався в будівлі ратуші, при канцелярії міської ради. Коли накопичувалося занадто багато документів, частина архіву переносилася в інші приміщення, за поняттями того часу відповідні для архівів: в міські вежі, підвали, складські приміщення. У містах-державах типу італійських республік: Флоренції, Генуї та ін. архіви мали загальнодержавне значення.

Розвиток в містах торгівлі та ремесла і ускладнення ділових відносин покликали до життя такі категорії архівів: *архіви гільдій і цехів*, де зберігалися списки членів корпорацій, документи про прийом в них нових членів, про фінанси і інших сторонах їх життя. Зростає число *нотаріальних архівів*. Розвиток товарно-грошових відносин і виникнення міської буржуазії породжує і новий вид приватновласницьких архівів – *архівів торговців, лихварів і банкірів*.

Із зростанням кількості церковних установ зростала кількість церковних архівів. Але з появою сильної королівської влади остання намагається обмежити політичний вплив церкви. Ця

боротьба негативно відбилася на папському архіві. Так під час Авіньйонського періоду, при перевезенні архіву частина документів була безповоротно втрачена. Постраждали і документи, які залишилися в Римі. Тому Римська курія розпочала процес концентрації розкиданої частини папської регистратури. Останню було відділено від публічної бібліотеки під назвою «*таємна бібліотека*».

Одним із різновидів архівів епохи середньовіччя були *госпітальні архіви*, в яких відкладалися матеріали щодо ведення господарства, фінансового стану тощо. Вони стали цінним джерелом для дослідження історії медицини та охорони здоров'я. Іншим різновидом стали *архіви університетів*. У них зберігалися списки професорів, студентів, протоколи вищих органів університетського самоуправління. При університетах влаштовувалися бібліотеки, в яких окрім літератури зберігалися наукові рукописи.

У міру все більшого поширення писемного діловодства природно повинні були удосконалюватися прийоми складання, оформлення і зберігання документів. З форми реєстрів розвиваються різноманітні види актових книг, куди вносилися закони і розпорядження, протоколи установ, пред'явлені в них документи та багато іншого. Актові книги не тільки представляли зручність для наведення довідок, а й сприяли збереженню документів.. Дедалі більшого поширення набувають *інвентарі* – опису документів, розташованих в певному порядку. Найстарші відомі інвентарі були складені в архівах Барселонського графства (XII ст.) і Неаполітанського королівства (1264 р.). У Франції перший відомий інвентар складений в 1313 р., а в Англії – в 1323 р. Найкраще було поставлено діловодство в розвинених містах Італії, де на чолі канцелярій стояли освічені гуманісти. Вони вводили новий стиль ділових документів – більш чіткий, з ясними формулюваннями, хорошим, літературною мовою.

Архіви ранньомодерного часу. Характерною рисою архівної справи цього періоду було зростання кількості *відомчих архівів* і закріплення відомчого принципу в їх організації. Для абсолютистських держав була властива тенденція до створення надзви-

чайно громіздкого, розгалуженого апарату в центрі і на місцях, призначенням якого було проведення єдиної політики у всіх галузях управління через багатолюдну армію чиновників. Але саме кількість цього апарату робила часто неможливим дійсний і ефективний контроль з центру за діяльністю його окремих частин і елементів. У середньовічній державі при порівняльній нечисленності архівів над ними здійснювали деякий нагляд (хоча і не завжди ефективний) королівські канцелярії або органи фінансового та судового управління. У державах XVI–XVIII ст., коли кількість архівів при установах і окремих канцеляріях безперервно зростала, такий контроль став неможливим. Держава, як ціле, повністю передоручає розпорядження документальними матеріалами окремим установам. Таким чином, державна казенна власність на архіви приймає форму відомчої власності.

Відомча організація архівної справи характеризується рядом специфічних рис: множинність архівів, їх роздробленість і відособленість, коли навіть архіви при структурних частинах однієї установи не мають між собою зв'язку; відсутність контролю і загального керівництва навіть, в межах відомства; замкнутість і недоступність архівів для осіб, сторонніх установі, що унеможливило їх наукове використання. В архівах безроздільно розпоряджалися чиновники, зацікавлені лише в практичному використанні документів для довідок і не мали ніякої спеціальної наукової підготовки. Все це вкрай негативно відбивалося на стані і збереження архівів і перешкоджало вдосконалення методів і прийомів архівної роботи.

Ситуація ускладнювалася тим, що в деяких відомствах архіви зберігали, крім матеріалів діючих установ, також матеріали установ, ліквідованих у зв'язку з змінами державного апарату, які супроводжували переростання середньовічної феодальної монархії в абсолютистську монархію. «Старі справи» представляли собою обтяжливий вантаж для чиновників, які не розуміли їх історичної, наукової цінності, які не зацікавлені в них, але зобов'язаних якось зберігати їх як казенне майно. Наслідком цього

було прагнення відокремити старі документи від поточних, звільнити від них службові приміщення. Вони перекидалися в підвали, вежі, старі будівлі, непридатні для розміщення діючих установ. При переміщеннях зазвичай порушувався колишній порядок зберігання матеріалів, що ще більш ускладнювало їх використання відомством.

Матеріали ліквідованих установ зазвичай позначаються як «*відомчі історичні архіви*». Але у той час вони аж ніяк не розглядалися як історичні. Їх наукове використання було справою віддаленого майбутнього. Поки ж вони представляли собою стару, найменш потрібну для відомств частина їх архівів. Але серед відомчих архівів були і такі, які перебували на особливому положенні і користувалися увагою і турботою з боку верховної влади. Йдеться про архіви, що зберігають матеріали особливо важливого політичного значення – *політичні архіви* (документи, стосуються загального напрямку політики, законодавства, міжнародних відносин, династичних прав, боротьби за владу всередині країни і за її межами тощо). Зберігання таких документів при різних установах ускладнювало їх оперативне використання і створювало небезпеку проникнення в «державні таємниці» занадто широкого кола осіб. Тому королівська влада вживає заходів до концентрації їх в спеціальних секретних сховищах, створюючи свого роду арсенали політичну зброю. Так, в Англії в кінці XVI ст. був створений «Архів державних паперів» при державному секретаріаті. У Франції головним політичним архівом в XVI–XVII ст. продовжувала служити «Скарбниця хартій». Поступово найважливішу роль починає грати архів міністерства закордонних справ.

У країнах, де державна централізація здійснювалася пізніше, ніж в Англії і Франції і де боротьба за владу носила більше гострі форми, а правлячої династії доводилося відстоювати свої права проти претендентів, головні політичні архіви створювалися в формі коронних архівів включали в себе документи за весь час існування держави або династії, що служили для обґрунтування їх прав.

Для головних політичних архівів був характерний також вибірковий спосіб комплектування документальних матеріалів: поряд з цілими реєстрами в них передавалося багато окремих документів, витягнутих з різних сховищ і втратили таким чином зв'язок з тими архівними фондами, до яких вони в минулому належали. Політичні архіви отримували порівняно хороші приміщення в урядових будівлях і королівських палацах. Для зберігання найважливіших документів застосовувалися залізні шафи з запорами. Мав свої особливості і особовий склад чиновників в таких архівах: серед них раніше з'являються особи з вищою освітою; для завідування ними підбиралися зазвичай люди, відомі своєю ерудицією. У них раніше, ніж в інших відомчих архівах почалося використання документів істориками.

У розглянутий період продовжують існувати всі види архівів, що з'явилися раніше, але характер і значення окремих видів не завжди залишаються колишніми. Так падає значення міських архівів у зв'язку з обмеженням в умовах абсолютної монархії міських вольностей. Знижується до певної міри і роль церковних архівів (секуляризацію земельних володінь церкви, реформація). У 1612 р був оформлений «Таємний Ватиканський архів» на базі колишньої «секретної бібліотеки», куди передавалися старі справи різних відомств. В кінці XVIII ст. в його склад увійшли і матеріали, що зберігалися в замку св. Ангела. Але у центральних установ Римської курії залишалися і свої відомчі архіви, де перебували їхні матеріали новішого часу.

У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин і розвитком капіталістичного способу виробництва зростала кількість приватно-власницьких архівів, перш за все архівів буржуазії – архівів банків, мануфактур, торгових фірм і т. п.

Більш стабільні були архіви дворянства які групувалися:

- 1) сімейні та особисті папери;
- 2) документи офіційного походження, що залишалися на руках у членів сім'ї, які займали великі посади в державному апараті, армії, судах або церкви;
- 3) вотчина, документація.

У XVI–XVIII ст. розширювалося наукове використання документальних матеріалів – в історичних і літературних працях, політичних памфлетах, полеміці між представниками католицької та протестантської церкви. З поширенням книгодрукування набуло розвитку видання історичних джерел, головним чином пам'яток античної літератури, листів історичних осіб і т. п. Все час зростав інтерес до стародавніх рукописів і документів приводив до перетворення їх в об'єкт спеціального збирання та формування колекцій, зазвичай у складі бібліотек – приватних, королівських, міських, університетських. Іноді створення колекцій відбувалося за розпорядженням верховної влади, в результаті чого, наприклад, у **1753 р.** було утворено **Британський музей**.

У відомчих архівах для зручності наведення довідок прагнули зберігати матеріалу в тому порядку, як вони відклялися в діловодстві. На той час ведення актових книг все більше поступалося місце зберігання окремих документів, оригіналів і копій, сформованих в зв'язки (*фасцікули*) і *справи (досьє)*. Найчастіше книги, справи або зв'язки об'єднувалися в «серії» по виду документів (укази, протоколи і т.п.), за змістом, територіальною ознакою, найменуванню канцелярії або посадової особи, в чиєму веденні вони перебували і т. п. Коли в установи передавалися матеріали інших, ліквідованих установ, чиновники, які звикли мати справу з матеріалами однієї реєстратури, в більшості випадків приєднували їх до вже існуючих серій або формували нові серії по одній з ознак, ігноруючи історію конкретних установ, і таким чином документи різного походження перемішувалися між собою. Дещо краща ситуація була щодо політичних архівів, де до роботи залучалися вчені юристи або історики, які прагнули поставити класифікацію на наукову основу.

Колоніальна політика європейських держав також знайшла відображення в складі і організації архівів (*колоніальний архів*). В архівах країн, про що водили цю політику, з'явилися документи, пов'язані з географічними відкриттями і захопленням заморських територій, з організацією колоніальної адміністрації, з колоніаль-

ної експлуатацією. В Англії одна з частин Архіву державних паперів називалася «колоніальні папір». В Іспанії в кінці XVII ст. був організований «Головний архів Індій» в Севільї. Існували архіви англійської, голландської і французької Ост-індських компаній, Компанії Гудзонової затоки і т.п.

Початок формування та розвиток архівних систем. До значних змін в архівній справі призвела Французька революція: архівам надано статус національних; проголошено принцип загальнодоступності («публічності») державних історичних архівів; централізація архівів на загальнодержавному рівні шляхом формування системи управління, побудованої на єдиних наукових засадах; концентрація документів урядових установ в певній мережі державних архівів; зародження сучасних архівних установ і нової архівної адміністрації, складання ієрархії комплектування; встановлення певних принципів розмежування поточних і історичних архівів; формування сучасної теорії і практики архівознавства як спеціальної галузі знання; вироблення і формулювання основних принципів архівознавства, встановлення загальних класифікаційних ознак для архівних матеріалів; розробка основ архівної освіти і створення відповідних установ.

Централізація архівної справи торкнулася лише архівів державних установ. Однак деякі нові методи в зберіганні та обробці документальних матеріалів зробили певний вплив і на інші категорії архівів. Конкретні форми здійснення архівної реформи і, отже, організація архівів в окремих державах залежали від історичних умов, політичної системи, державного ладу і рівня культурного розвитку окремих держав. Вперше затверджувалися основні правила централізації збереження і вводилося чітке розмежування між архівними документами загальноісторичного характеру та документами з історії науки і мистецтва. Завдяки реформі почалася розробка методики обліку, класифікації та описування архівних матеріалів, була створена і структура самого Національного архіву Франції з метою забезпечення їх збере-

ження та подальшого широкого використання. Архівна реформа, пік якої припав на другу половину XIX ст., охопила й інші країни Західної Європи: Німеччину, Австрію, Англію, Італію, Нідерланди та Іспанію. Централізація архівної справи, що супроводжувалася формуванням багаторівневої системи архівних інститутів – на загальнодержавному, державновідомчому, провінційному, міському і місцевому (комунальному, громадському) рівнях, створювала схему обов'язкового комплектування, за якої економічні документи, що вийшли зі сфери активного використання, підлягали обов'язковому збереженню. При цьому, починаючи з середини XVIII ст., цінність документа як історичного джерела стала визначатися і з урахуванням його значущості для вивчення економічної історії.

У XIX–XX ст. спостерігається чітка тенденція до поглиблення централізації архівів, а також запроваджується принцип публічності архівів. Необхідність підготовки спеціалістів із давніх документів зумовила відкриття спеціальних закладів такого типу. Так, у **1821 р.** у Парижі була заснована *«Школа хартій»*.

На рубежі XIX–XX ст. надзвичайно зросла роль промисловості, а тому при великих підприємствах створюються технічні архіви.

Після Першої світової війни постало питання про долю військових архівів. Воно вирішувалося двома шляхами: створення спеціальних архівів й бібліотек війни, та у разі відсутності відповідних приміщень – масове знищення документів.

Наявність у архівній справі спільних проблем у різних країнах, зумовила реалізацію ідеї міжнародного архівного співробітництва. Перші спроби було зроблено ще в другій половині XIX ст. На перших міжнародних форумах істориків, бібліографів та архівістів порушувалися питання вироблення уніфікованих підходів до вивчення, систематизації та описування документів й історичних рукописів. Однак подальшу міжнародну співпрацю перервала Перша світова війна. Після її завершення в 1929 р. було створено *Архівну комісію комітету історичних наук при Лізі націй*. Її завдання – збір даних та інформації про склад архі-

вів, умови доступу до них, довідковий апарат. Інша організація – *Комісія архівістів-експертів при Інституті інтелектуального співробітництва Ліги націй* (1931 р.). Її мета – вивчення досвіду зарубіжних колег у методиці, техніці, організації архівної справи. Комісія архівістів у 1934 р. видала путівник по архівах європейських країн з характеристикою архівної діяльності у міжвоєнний період.

Проблеми міжнародної співпраці архівістів із новою силою актуалізувалися після закінчення Другої світової війни. У грудні 1946 р. на першій Генеральній конференції ЮНЕСКО у Парижі представниками США була висловлена пропозиція створення міжнародної групи експертів із проблем архівів. 1948 р. остання розпочала свою діяльність у Парижі у складі представників від Великобританії, Італії, Мексики, Нідерландів, Норвегії, США, Франції, Чехословаччини. На установчій нараді, що відбулася 9 червня 1948 р. у Парижі, було ухвалено рішення про заснування **Міжнародної ради архівів**. Розпад СРСР, а відтак і соціалістичної системи дав поштовх до розвитку архівних систем країн колишнього соцтабору та ряду країн – колишніх його республік. Засудження тоталітарного режиму, розсекречення архівних матеріалів сприяло подоланню негативних проявів в архівній сфері в цих країнах.

Збільшення обсягів документації висунуло на порядок денний у другій половині ХХ ст. проблему архівосховищ. Як результат, були створені проміжні архівосховища, у яких документи переглядаються на предмет їх історичної цінності й відповідно, знищуються або залишаються на подальше зберігання.

Серйозною проблемою на сучасному етапі є також обмеження доступу до архівів та організація їх роботи. Вироблені у загальних рисах такі правила: обмеження свавілля власників архівів у справі вивезення документів за кордон; концентрація у державних архівосховищах приватних збірок через подарунки, купівлю, передачу на зберігання тощо; посередництво архіву у справі доступу дослідника до приватних колекцій.

Останнім часом широкого розповсюдження набуло технічне копіювання документів: фото, мікрофільми, цифрова версія. Більш досконалим стає процес реставрації документів.

Архівна справа зарубіжних країн пройшла складний і водночас поступальний процес свого еволюційного розвитку, від перших архівів часів Стародавнього Сходу та Античності до формування і функціонування архівних систем в країнах світу, а також зародження і поглиблення міжнародного архівного співробітництва.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте основні віхи розвитку зарубіжних архівів та дайте їм загальну характеристику.
2. У чому цінність міжнародного архівного співробітництва для архівної справи і в чому це проявляється?

Лекція № 5 (2 год)

ЗАРОДЖЕННЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РОЗВИТОК В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬМОДЕРНИЙ ЧАС

План

1. Архіви Київської держави та Королівства Руського (Галицько-Волинської держави).
2. Архівна справа в Україні в литовсько-польський період.
3. Організація архівної справи в Наддніпрянській Україні в XVII–XVIII ст.

Основні поняття: «актова книга», «Руська (Волинська) метрика», «Литовська метрика», «канцлер», «Коронна метрика», «магнатські архіви», «реєстри (реєстри)», «Український державний архів», «фамільні архіви», «фасцикул», «цехмістр», «шляхетські архіви».

Архіви Київської держави та Королівства Руського. Архіви в Україні ведуть свою історію з давніх часів. З утворенням Київської держави та поширенням писемності на її землях виникли перші архіви.

Основними видами документів, які зберігались в архівах були:

- 1) дипломатичні акти;
- 2) адміністративні акти;
- 3) угоди між князями;
- 4) жалувані грамоти;
- 5) побутова документація.

Для реконструкції картини функціонування архівів у найдавніші часи, їх складу та джерел формування найважливішу інформацію містять літописні пам'ятки. Основними центрами зосередження писемних джерел в Київській державі були:

- 1) великокнязівський двір;
- 2) церкви;
- 3) монастирі;
- 4) приватні зібрання.

Одночасно з виникненням централізованої держави з центром у Києві формувався й апарат її управління. У результаті його діяльності створювалися документи внутрішньополітичного управління (донесення, свідчення), місцем зосередження яких була князівська канцелярія. Звідси документи надходили до великокнязівської казни (архіву). Існування в Київській державі великокнязівського архіву не підлягає сумніву. Уявлення про його склад базуються на конкретних фактах, засвідчених в історичних джерелах – літописах. Найдавніші документи відтворені в *«Повісті минулих літ»*. Тут зосереджувались важливі юридичні акти (наприклад *«Руська Правда»*, *«Правда Ярославичів»*, *«Устав Володимира Мономаха»*), приватне й дипломатичне листування великих князів, міждержавні договори. Окремі документи, насамперед міждержавного характеру, знайшли своє відображення в давньоруських літописах.

Найважливіші державно-правові документи зосереджувались в казні великих київських князів. Зберігання князівських архівів разом з коштовностями вказує на роль, яку відігравали документи в житті держави, та місце, яке відводила їм великокнязівська влада. Нерозривність державних структур не дозволила архівам виокремитись в окремі самостійні установи, й тому документи довгий час зберігалися в державній скарбниці (казні).

За давньоруських часів архіви не розмежовувались з бібліотеками, тобто, спостерігалася біфункціональність давньосховищ. Поряд з дипломатичними і юридичними актами зберігалися суто літературні твори. Ймовірно, найдавніші рукописні книги, що дійшли до нашого часу, також походять із київського архіву. В Софійській бібліотеці крім книг релігійного та світського змісту, грецьких і болгарських рукописів, творів давньоруською мовою, зберігалися юридичні та дипломатичні акти. Тут зосереджували-

ся й приватні акти, купчі, оскільки Софійський собор виконував і роль князівського терему.

У період феодалної роздробленості відбулось певне розпорошення великокнязівського архіву. В той же час набувають розвитку архіви удільних руських князів.

Другим важливим місцем зосередження документів у Київській державі були церковні архіви, які формувались при церквах, монастирях, митрополичих та єпископських кафедрах. Верховне управління єпархіями в Київській державі здійснювалось з Києва. Система церковного правління нагадувала систему князівської влади. Церковні ієрархи брали участь у політичному житті держави. При Київській митрополії існували канцелярія і архів, де зосереджувались важливі державні документи, духовні грамоти, дарчі. Разом з тим православна церква була не лише важливим духовним, культурним осередком в Київській державі, а й великим феодалним землевласником. Земельні пожалування церкві з боку князів, феодалів підтверджувались укладними грамотами.

У монастирських архівах відкладались документи про заснування монастирів, на право володіння, про привілеї. Збереження документів такого роду в монастирських ризницях разом із культовими речами та богослужбовими книгами, свідчить про роль та місце, яке їм відводилось церковними ієрархами. При архівах-бібліотеках монастирів виникали скрипторії, де створювались літописні зводи, публіцистичні й літературні твори. Церковні архіви Київської держави майже не збереглися. В більшості джерелознавчих досліджень стверджується, що укладачі літописів послуговувались княжими та монастирськими архівами, звертались до актового матеріалу, давніших літописних редакцій, грецьких хронографів, які зберігалися при князівських казнах та церковних ризницях.

Державно-правові стосунки між князівською владою і феодалами фіксувались в документах. Найдавніші правові документи – грамоти, надані великим князем його васалам, закріплювали права на власність, привілеї. Грамоти, що регулювали перехід зе-

мельної власності від феодалів (дарчі, купчі, вотчинні), закріплювали феодальну залежність селян, міщан від феодалів збирались та пильно оберігались боярами та дружинниками. Відомі з часів Київської держави і духовні заповіти. Тестаменти, як і інші документи приватно-правового характеру, зберігалися в приватних архівах.

У XIII-XIV ст. у часи Королівства Руського (Галицько-Волинської держави) функції княжого двору значно розширилися. Одним із завдань князівської канцелярії було збирання й зберігання документів, які відображали різноманітні сторони політичного, економічного, культурного життя Королівства Руського (Галицько-Волинської держави). На документи, які виходили з княжого двору, ставились печатки. В Галицькому літописі, серед двірських урядників, згадується посада **печатника (канцлера)**. При дворі князя Данила Галицького був **печатник Кирило (Курило)**, який зберігав печатку, завідував княжою канцелярією. Поряд із своїми безпосередніми обов'язками він виконував також і важливі доручення князя (наприклад, наведення порядку в Бакоті).

При княжому дворі зосереджувались документи про адміністративне управління, військові, судові, фінансові, церковні справи, дипломатичні зв'язки Королівства Руського (Галицько-Волинської держави) з іншими руськими князівствами та іноземними державами. Документи зовнішньо-політичного характеру, які надходили з інших держав перекладались. За потреби, на них давались відписи. Їх копії, як і самі документи, зберігались в князівському архіві. У князівській канцелярії був спеціальний штат писарів, перекладачів, який відав дипломатичними справами. Вони перекладали вхідні документи, готували відповіді, виконували поточні записи на підставі свідчень чи звітів. Траплялось так, що вхідні документи князівської канцелярії широко використовувались літописцями як джерела інформації.

У князівській канцелярії вівся облік наявного земельного вотчинного фонду, зберігалися документи, які фіксували юридичні зміни у володінні землею. У князівській казні зосереджувались

тестаменти галицько-волинських князів на право успадкування їхніми нащадками земель, міст, сіл з митом. З канцелярій галицько-волинських правителів збереглися переважно акти, написані відповідно до загальноприйнятих на той час правил дипломатики латинською мовою.

У Королівстві Руському (Галицько-Волинській державі) значно зросли церковні архіви при єпископських кафедрах (у 1302–1303 рр. галицька єпископія була реорганізована в митрополію), монастирях, церквах. Монастирі й церкви, засновані галицько-волинськими князями, крім маєтностей, грошових і речових пожертв, отримували і богослужебні книги. На книгах із ризниць робили записи різного характеру. Вони містять важливу інформацію про внутрішнє (господарювання, ведення скарбничих, торговельних справ, землеволодіння) та зовнішнє (відносини з Візантією) життя духовних корпорацій. Рукописні книги й документи поповнювали архіви-бібліотеки при церковних ризницях. Хранителями церковних архівів були ризничі.

Нагромадження і зберігання документів приводило до зростання обсягу і вагомості князівських, церковних і монастирських архівів. Водночас зароджувались й міцніли не лише архіви великих феодалів, алей купців, можливо, й окремих ремісників. З'явилися колекціонери світських рукописів, релігійних творів та інших пам'яток давньоруської й зарубіжної писемності.

Литовська, Коронна та Руська (Волинська) метрики. У XIV–XVI ст. українські землі Волині, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини опинилися під владою Великого князівства Литовського (ВКЛ), яке успадкувало і давньоукраїнські архівні традиції. Литовська доба залишила величезні і багаті архіви центральних та місцевих установ. Особливістю державного устрою ВКЛ було зосередження центрального управління в руках великого князя. З великокнязівської канцелярії, яка мала загальнодержавний характер, виходили документи, що регламентували життя на території ВКЛ: господарство, фінанси, військову справу, суд, зносини

з іншими державами. Централізація влади у ВКЛ відобразилася і на архівах. Акти, видані від імені великого князя, зосереджувалися в архіві, відомому під назвою «Литовська метрика» (ЛМ). Канцелярія встановлювала порядок видавання грамот. Виготовлену грамоту переписували і відпуск («отпуск») заносили до книги. Далі грамоту передавали писареві для її скріплення. За «скріпою» писаря грамота могла виходити від імені князя без його підпису. Канцлер чи підканцлер затверджував грамоту печаткою.

Важливим нововведенням в діловодстві середньовічних установ були **реєстри (реєстри)** – книги з записом текстів вихідних документів, котрі слугували поштовхом для розвитку різновидів актових книг, до яких вписували різні документи. Акти верховної влади записували до книг ЛМ. Відомо також, що вже з XV ст. відпуски грамот, які видавалися від імені князя, копіювалися. В книги записували і документи, які надходили до великокнязівської канцелярії, щоб на випадок втрати якогось з них була копія. Записи в книгах великокнязівської канцелярії давали можливість встановлювати тексти втрачених оригіналів. У середньовічному діловодстві термін «**метрика**» відповідав термінові «**реєстр**» («**регест**»).

Одні дослідники вважають ЛМ державним архівом ВКЛ, другі – архівом великокнязівської канцелярії, треті – своєрідною колекцією, що формувалася у процесі становлення державного архіву ВКЛ. У вузькому розумінні ЛМ означає реєстри канцелярії ВКЛ, куди заносили записи важливих, як правило, вихідних з канцелярії документів.

Функціональне призначення книг записів актових документів – відтворювати офіційні копії документів, що вийшли з великокнязівської канцелярії, які підтверджували права успадкування, привілеї, шляхетність походження тощо. Практичні потреби зберігання і використання архівних матеріалів диктували архівістам доцільність складання реєстрів документів.

У 1570 р. документи, які зберігалися у державній скарбниці, були детально описані. Для прискорення пошуку документів

канцлери запровадили групування матеріалу під час записування в книги метрики. Наприкінці XV ст. книги ЛМ склалися за тематичним принципом. Канцелярія вела поточні книги чотирьох категорій: «*книги данин і судових справ*», «*книги аренд*», «*книги відправ*», «*книги посольств*».

З ініціативи канцлера **Льва Сапєги** у **1594 р.** почали переписувати книги ЛМ. За кілька років всі книги було переписано, зроблено реєстри документів, які в них були. Старі книги мали зберігатися в казні, а переписані – у канцлера для загального користування. Саме ці книги-копії XV – першої половини XVI ст. збереглися донині, а їх давні оригінали – втрачені. Щоправда, інколи книга-копія ЛМ відтворює не одну, а декілька оригінальних книг повністю чи фрагментарно. Водночас, деякі оригінальні книги ЛМ фрагментарно розосереджені по декількох книгах-копіях. Дослідники вважають, що переписувачі канцлера Л. Сапєги суворо дотримувалися оригінального тексту. Про це свідчать пропуски в текстах, залишені для пізнішого вписування непрочитаних чи відсутніх у оригіналах слів.

Дискусійним є питання мови ЛМ. На думку одних дослідників, ЛМ написана офіційною білоруською мовою, хоча фонетика мови цього джерела була ще не зовсім білоруською. За іншими версіями – це «*давньобілоруська*», «*литовсько-руська*», «*руська*», «*середньовічна західноруська*», «*давньобілорусько-українська*», «*словянська канцелярська*» мови.

Документи ЛМ репрезентують важливий матеріал до соціально-економічної, політичної історії України. Вони є цінним джерелом для вивчення канцелярської та архівної справи у ВКЛ, висвітлення впливу канцелярської практики ВКЛ на діловодство і архіви пізнішого часу. З ліквідацією Речі Посполитої документи ЛМ були розпорошені, зберігаються в Польщі, Росії, Литві.

Центральним архівом Речі Посполитої, куди після Люблінської унії (1569 р.) увійшли українські землі, була **Коронна метрика** (КМ). Ця назва закріпилася за урядово-адміністративними книгами, які вели в Коронній канцелярії. До книг вписували документи,

що виходили з королівської канцелярії: королівські універсали, привілеї шляхетським родам і католицькій церкві, приватноправові акти, конституції, документи зовнішньополітичної діяльності. У ній містяться документи стосовно українських воєводств (Руського, Белзького, Подільського), що опинилися у складі Польщі до Люблінської унії.

Найдавніший збережений том КМ датується 1447 р. У перших книгах КМ не дотримано ні хронологічної, ні предметної ознаки, але з останньої чверті XV ст. вони вже чітко поділялися на канцелярські та підканцелярські (зумовлений існуванням у королівській канцелярії двох відділів: більшої канцелярії, очолюваної канцлером, і меншої – на чолі з підканцлером).

Для інкорпорованих до Корони Польської Волинського, Брацлавського і Київського воєводств у Коронній канцелярії започаткували з серпня 1569 р. окрему групу книг – **Руську (Волинську) метрику** (29 книг, понад 3500 документів). Остання є структурною частиною КМ, яка велась до 1673 р. Термін «**Руська (Волинська) метрика**» тому, що: 1) мова діловодства руська; 2) регіон, якому адресувалися книги. Руська метрика велась окремим штатом руських писарів. З часом використання руської мови в Руській метриці припинилось (60-ті роки XVII ст.). У книги записували не тільки грамоти, привілеї, а й судові рішення короля.

Архіви судових установ. Магістратські та цехові архіви. Крім архівів центральних установ ВКЛ, а згодом Речі Посполитої, існували місцеві архіви. У вигляді компактних архівних зібрань збереглися судово-адміністративні (актові) книги місцевих замків, гродів і земств. Подібно до ведення книг у центральних установах, на місцях також існувала практика запису актів до книг. Перший Литовський статут 1529 р. лише закріпив існуючу в судах традицію ведення актових книг, які склалися відповідно до категорії судів – **гродських, земських, підкоморських**. В одному із його розділів вказувалося, що для запису судових справ рекомендувалося вести спеціальні актові книги (записові, поточні і декретові). **Другий Литовський статут 1566 р.** також зобов'язував робити

записи в актових книгах. Крім того, була вимога зберігати книги в безпечному від пожежі місці. При відсутності такого приміщення повітова шляхта мала збудувати спеціально для архіву кам'яницю. Актові книги зберігалися у скринях за трьома замками, ключі від яких мали три різні посадові особи (від одного замка в кожного), що виключало вільний доступ до них не тільки сторонніх людей, але й окремо кожного зберігача ключа (можливо запозичена польська практика початку XV ст. – воєвода, суддя і писар).

Після Люблінської унії 1569 р. на українських землях, які перейшли від ВКЛ у володіння Польщі, на певний час зберігалося право на традиційне судочинство і діловодство в судах українською мовою. Тому тут, на відміну Галичини, де судові актові книги писалися латиною і польською мовою, використовувалася українська мова з елементами польської і латинської термінології та юридичних формул. В окремих випадках акти записувалися виключно польською мовою.

Актові книги адміністративно-судових установ мають різновиди. Якщо спочатку до книг записували все підряд, що потребувало фіксації, то з XVI ст. відбувалася систематизація записів до окремих книг, спричинена незручністю загальних книг для пошуку потрібних записів. До окремих книг відносяться:

- 1) **декретові**(записувалися судові рішення);
- 2) **записові** (записи нотаріального характеру);
- 3) **поточні** (скарги позовників, покази свідків, заяви, протести, маніфестації).

Проте такий поділ актових книг земських, гродських і підкоморських судів до певної міри був умовним, бо часто записи заносилися лише до однієї книги. Донині збереглася порівняно невелика кількість актових книг, які належать до XVI – першої половини XVII ст. Найдавніші актові книги шляхетських судів Галичини датуються початком XV ст., а книги судів Правобережної України – першою чвертю XVI ст.

В українських містах литовсько-польської доби фондоутворювачами архівів були магістрати як адміністративно-судові устано-

ви та ремісничі цехи як похідні від них економічні структури. Акти, пов'язані з діяльністю міських урядів (магістратів, ратуш), відкладалися в міських архівах. Найціннішу частину магістратських архівів становили привілеї та інші грамоти, які визначали права міста. Грамоти на магдебурзьке право, королівські акти, документи про межі міста тощо зберігалися в магістратських архівах під замком у скрині або спеціальній шафі. На колекції привілеїв та інших найважливіших документів в архівах складали описи. Більшість документів, як правило, зберігалася у **фасцикулах** (зв'язках документів різних за змістом) і описи на них не складалися. Окремі вхідні документи переписували до міських актових книг. У деяких містах існували спеціальні книги – **копіарії**, куди вписували привілеї міста. У Самборі така книга (**«Привілеї міста Самбора»**) відома з 1562 р. У магістратських архівах, окрім збірки привілеїв, зберігалися адміністративно-судові книги та книги, пов'язані з веденням міського господарства. Судові книги ретельно оберігалися. Різні категорії книг XVI–XVII ст. з міст Самбора, Кам'янця, Дубно, Кременця і Дрогобича зберігаються в сучасних архівосховищах Києва та Львова.

Результати діяльності ради, лави і колегії 40 мужів як інститутів міського самоуправління, фіксувалися в актових книгах. Оскільки найповніше збереглися актові книги магістрату Львова, саме вони дозволяють здійснити їх класифікацію за такими видовими ознаками: 1) **книги записів ради** (індукти, протоколи, формуляри, розрізнені копії та оригінали у зв'язках); 2) **актові книги лави** (індукти, протоколи спірних і неспірних справ); 3) **розрізнені матеріали в справах міщан** (книги записів і протоколів виборів до міських органів самоуправління, включаючи колегію 40 мужів); 4) **фінансові і касові книги** (книги прибутків і видатків міста, реєстри державних і міських податків, інвентарів, прибутково-видаткові книги ремісничих і купецьких об'єднань).

Власні книги й архіви в містах мали ремісничі цехи, які в Україні з'явилися після поширення тут магдебурзького права. Кожен ремісничий цех мав **«лист»**, або **«привілей»**, на право існу-

вання, який отримував або безпосередньо від верховної влади, або ж його право обумовлювалося в магдебурзькій грамоті даному місту. В обох випадках магістрат затверджував статут цеху. На чолі цеху стояли цехмістри. Великі цехи мали свої двори і будинки, де проводилися сходки ремісників і знаходилася **цехова скринька**. В ній зберігалися цехові привілеї, статут, книги записів виробничої та судової діяльності цеху, різноманітні цінності, гроші тощо. Склад скриньки описувався в цеховій книзі при передачі цехмістерства іншій особі. Цеховими скринькою і книгою відав **цехмістр**. Скринька замикалася на три замки, і ключі від них знаходилися ще у столового і писаря, чим забезпечувалася збереженість грошей, цінних речей і документів. Окремих писарів, що вели цехові книги, мали тільки великі цехи, яких було небагато. В менших писарські функції виконували письменні майстри або самі цехмістри. Майже всі цехи мали свої печатки. Записи в книгах робилися за встановленим зразком. Одна книга заповнювалася іноді протягом двохсот років. Записи були переважно неграмотні, зроблені польською мовою з домішками латини. Їх умовно можна поділити на такі підрозділи: прийняття учнів для навчання ремеслу, підняття підмайстрів у майстри; трибовані; трункал товариський, визволення учнів; видатки на потреби цеху; ухвали цехових сходок. Цехова книга була обов'язковим елементом життя й виробничої діяльності ремісничих об'єднань. Її записи мали юридичну силу. З цієї причини міська рада або призначена нею комісія періодично ревізувала цехові книги, зокрема розрахункові, про що свідчать підписи радних на сторінках цих книг.

Організація архівної справи в Наддніпрянській Україні в XVII–XVIII ст. Початок Українського Державного архіву (термін «державний архів України» запровадив **І. Крип'якевич**) пов'язують із зародженням козацтва, Запорізької Січі, виникненням козацького самоуправління. Історичні джерела XVII ст. вказують на існування військового архіву реєстрового козацтва в Трахтемирові, де зберігалися козацькі привілеї.

З утворенням козацько-гетьманської держави Б. Хмельницького архів став державним. При гетьмані існувала Генеральна військова канцелярія, до якої надходили численні документи внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності. Необхідність наведення різних довідок для гетьманського правління зумовили утворення при Генеральній військовій канцелярії архіву, очолював яку і опікувався веденням діловодства генеральний військовий писар. Державний архів розташовувався в гетьманській столиці Чигирині. Але військово-політична ситуація вимагала від гетьмана оперативної документації, звернення до документів. Тому військовий писар постійно возив з собою архів поточних справ (похідний архів). Відтак існувала постійна небезпека втрати архіву, як наприклад, під час Берестецької битви. Військове лихоліття призводило до руйнування архіву. Більш того, згідно українсько-московської угоди 1654 р. гетьман зобов'язувався надсилати найважливіші дипломатичні акти до Москви. Ситуація погіршилась в добу руїни. Поділ України на Правобережну і Лівобережну, боротьба за гетьманську булаву вели до розпорошення державного архіву і значних втрат документів. Довершило невтішну ситуацію зруйнування О. Меншиковим у 1709 р. Батурина, де повністю згорів і державний архів. Уціліла лише невелика кількість документів, які вивіз гетьман І. Мазепа.

Значний масив архівних документів утворився в діяльності адміністративно-судових органів козацької держави – магістратів, ратуш, полкових і сотенних канцелярій, які поєднували адміністративну і судову владу.

На Правобережжі, яке за *«вічним миром»* між Московською державою і Річчю Посполитою (1686 р.) залишилося в складі останньої, продовжувала функціонувати система судових установ, що склалася в попередні часи, оформлена Литовськими статутами. Як і раніше в регіоні діяли гродські, земські і підкоморські суди, а період безкоролів'я – каптурові суди. Міста з магдебурзьким правом мали свій суд – лаву. Інколи судові функції виконували воєводи, старости королівських володінь, замків. У Люблі-

ні продовжував діяти апеляційний суд – трибунал. Справи в суді вели суддя, підсудок і писар, які приймали присягу. Суддя і підсудок присягались судити по закону, справедливо, а писар присягав *«нічого не додаючи і нічого не змінюючи записувати спір сторін, свідків, свідчення возного, давати виписи, так як в книгах судових записано з відомості судді і підсудка»*. Пізніше ще додавалось: *«а книги уряду підкоморського буду пильно зберігати»*. Писарю дозволялось мати помічника (регента). Якщо ж їх було кілька, канцелярію суду очолював віце-регент, який мав бути добре обізнаний з процесуальним правом. У випадку, коли регент не справлявся зі своїми обов'язками, шляхта вимагала його звільнення. Відомо, що київська шляхта в 1682 р. вимагала писаря овруцького гродського суду звільнити регента, якого звинувачували у фальсифікації документів. Усі справи, що велись у судді, вписувались до актових книг. Спочатку вписувались лише судові рішення, а далі з'явилися декретові, записові і поточні книги.

У канцелярії гродських і земських судів зберігалися оригінали документів, копій, постанов суддів, формувались актові книги. Складні акти перед занесенням до актової книги писалися на чернетці, оскільки вони вимагали чітких формулювань і відповідності правовим нормам. Підготовчу роботу і обляту – форму внесення позову, скарги до судових книг міг писати канцелярист, але суть справи мала викладати людина обізнана з правом. Сформовані акти записували до актової книги за реєстром. Акти переписувалися на папері, згорнутому в зошити по 4-6 аркушів (**секстерни**). Переписані секстерни групувалися по місяцях, і так протягом року формувалась актова книга. Як правило, кожного року складалась одна актова книга. Але іноді справ було так багато, що в одну книгу їх неможливо було вмістити, тоді формували дві книги. Книги нумерувались, укладався реєстр, який вміщувався на початку або в кінці книги. Чистова книга називалась **індуктою**. Найпоширенішою формою оправ були паперові папки.

На Правобережжі продовжували діяти норми Литовського статуту, які передбачали збереження актових книг в спеціаль-

них приміщеннях-склепах. Ці книги мали зберігатись в скрині під трьома замками, запечатані печатами, ключі від яких по одному були в судді, підсудка і писаря. Відкрити книги можна було лише у присутності всіх трьох осіб і лише на встановлений термін. Після цього книги попередніх років замикались в скрині, а поточного засідання залишалися у писаря. По закінченню трьох років (такою була періодичність земських судових засідань) всі справи підлягали складенню в одну книгу, зв'язуванню і покладанню на зберігання. На практиці актові книги відкривались на встановлений сеймом термін. Упродовж цього часу з них видавалися виписи.

Упродовж XVII–XVIII ст. сейм, з метою збереження документів, не одноразово приймав ухвали про будівництво приміщень гродських і земських канцелярій. Як правило, судові (актові) книги зберігалися в замку, якщо той був мурований, або в будь-якому мурованому соборі, не залежно від віросповідання. У деяких містах були збудовані спеціальні приміщення для зберігання архіву.

Розвинена судова система вимагала значної кількості канцеляристів для ведення документації, а також досвідчених людей, які б відповідали за збереження архіву. У XVIII ст. з'являється посада **архіваріуса**. Офіційно вона була запроваджена вже після включення Правобережжя до Російської імперії (1795 р.).

Довідковий апарат до земських і гродських книг складався з внутрішніх описів книг, покажчиків до документів окремих книг, документів чи груп і покажчиків загального характеру у формі списків, реєстрів, переліків усіх книг архіву. Найпоширенішою формою покажчика був реєстр, який вміщувався на початку або в кінці книги за хронологічним принципом з анотацією про зміст справи і прізвищами людей, які судилися.

Збереження і впорядкування архівів судових установ не були ідеальними. Архіви зосереджувались в непристосованих приміщеннях, книги гинули від вологи, тексти згасали, не всі регенти відповідально ставились до своїх обов'язків. Негативно впливали і різні соціальні і політичні катаклізми.

У зв'язку з тим, що внаслідок фактичної ліквідації інституту гетьманської влади протягом 1722–1727, 1734–1750 рр. та після його остаточної ліквідації 1764 р. єдиним стабілізуючим з найвищих військово-адміністративних органів Гетьманщини була Генеральна військова канцелярія (ГВК). Загальне управління її роботою покладалося на генерального писаря, а безпосереднє — на реєнта. На канцелярію покладалися функції підготовки, оформлення та реалізації рішень в усіх галузях державного життя. Через неї проходило листування адміністративних органів гетьманату практично всіх ланок – від сотенної й городової до полкової.

Крім справ з поточного управління Гетьманщиною, ведених власне ГВК, у її діловодстві знаходилися документи спеціально створених тимчасових комісій, що займалися різними сферами внутрішнього життя (перепис населення, збирання продовольчих запасів для російської армії тощо.). Під впливом адмінреформ в Росії функції ГВК зазнали обмежень. Так, 1720 р. з компетенції ГВК було вилучено фінансові та судові справи, які перейшли у відання Генерального Військового Суду. Особливого значення в цьому зв'язку набула поява Малоросійської колегії 1722–1727 рр., яка закріпила за собою функції найвищої розпорядчої інстанції.

Централізаційна політика Росії дедалі помітніше впливала на не лише на напрямки і характер діяльності канцелярії, але й на внутрішнє життя, діловодну практику. Вона сприяла інкорпораційній політиці Росії. У 1734 р. ГВК отримала наказ Сенату щодо оформлення всіх видів документів, адресованих російськими та українськими установами. Згідно з надісланими зразками уніфікувались основні типи документів, їх назви та форми. Наступним кроком стала поява в **1743 р. «Акцес чи канцелярський порядок для нагляду в Малій Росії»**. У документі застерігалось обов'язкове ведення двох протокольних книг для фіксації вхідних і вихідних документів із розгорнутими формулярами записів. При цьому, номери й час прийняття кореспонденції нотувались не лише в журналах, але й в оригіналах і чернетках документів (запозичення елементів українського діловодства). Вхідна документація

зберігалася в повному вигляді – разом із супровідними листами, конвертами і засвідчувальними печатками, на яких робилися діловодні ремарки.

Організація архівної справи при ГВК відповідала суто практичним потребам діяльності установи. Первісне накопичування документів здійснювалось в приміщенні ГВК. Потім ці матеріали передавалися до архіву, звідки при потребі вони могли бути знову надіслані до канцелярії або іншої установи. Виняток становило таємне дипломатичне листування. Реєстрація вхідної документації та адміністративно-політичної діяльності ГВК велась у спеціальних журналах-діаріюшах. Охороною архіву ГВК відала жолдацька рота. На неї покладалось забезпечення канцелярії всім необхідним. Однак реальний стан був далеким від регламентних норм. Мали місце випадки, коли в архіві не вдавалось знайти потрібних справ. Тому в 1739 р. розпочався розбір і сортування справ архіву російською владою. Значної шкоди архівному фонду завдавали війни та стихійні лиха, особливо розорення Батурина 1708 р.

Другою за важливістю установою, яка мала власне діловодство, була канцелярія Генерального військового суду, створена в 1721 р. В її штаті була посада архіваріуса. Зважаючи на те, що судова документація (коли справи могли тягнутись роками), належала до особливо важливих юридичних актів, її збереженню приділялась велика увага.

Іншими установами, пов'язаними із необхідністю збереження документів були гетьманська канцелярія, Канцелярія малоросійських зборів, Генеральна лічильна комісія.

У 1764 р. скасування гетьманського правління і відновлення Другої Малоросійської колегії мали вплив на архівну справу на Лівобережжі. ГВК було скасовано, а її архів перевезено до будинку Малоросійської колегії. Реформувань зазнала канцелярія Генерального військового суду.

Серед церковних архівів найціннішими були **монастирські фонди**. Монастирі мали багаті бібліотеки, друкарні, скрипторії. У них ретельно зберігались документи різноманітного характеру.

Великі за обсягом архівні фонди зосередилися у Києво-Печерській лаврі, Михайлівському Золотоверхому і Михайлівському Видубицькому. Монастирські архіви були сховищами вотчинної і церковно-адміністративної документації. Поряд з практичним використанням монастирських архівних документів зростала їх роль як історичних джерел. Монастирі були місцем, де склалися хронічки та літописи. Монастирські архіви у XVIII ст. зазнали значних втрат внаслідок цілеспрямованого вилучення документів. У 1720 р. Петро I наказав архієреям усіх єпархій оглянути в монастирях стародавні жалувальні грамоти та цінні книги.

Серед приватних архівів Правобережної України провідне місце посідали **магнатські та шляхетські архіви**. Як і в попередні часи, в XVII–XVIII ст. необхідність нагромадження архівів пояснювалась потребою забезпечення правової, політичної, господарської та юридичної діяльності магнатів і шляхти. Збереженню підлягали передусім акти, що були правовою підставою для забезпечення недоторканості власності. У XVIII ст. більша частина магнатів і шляхти почали усвідомлювати значення документів як свідчень минулого, не лише окремих особистостей, а й цілого народу. Поряд із мистецькими пам'ятками й бібліотеками популярним стало збирання давніх документів із історії Польщі, її відносин з іншими державами. Найважливіші документи перетворилися на предмет купівлі-продажу, дарування. Якщо на початку формування приватних архівів (XIII ст.) це були незначні зібрання, що склалися з небагатьох десятків вхідних документів, то в XVI–XVIII ст. великі магнатські архіви за своїм складом були не меншими за архіви державних установ, а деякі переважали їх. За своїм складом магнатські архіви можна поділити на 1) **домовий архів** (родовий, родинний), що концентрувався при голові роду; 2) **адміністративно-господарський**.

Домовий архів, за який відповідав секретар, формувался при власних канцеляріях магнатів. Нерідко документи зберігалися разом із книгами в бібліотеках. При цьому опис був досить детальним, а книги часом описувалися за зовнішніми ознаками

(за матеріалом і кольором оправи). Первинним місцем зберігання домового архіву був двір або палац магната, який знаходився в головному центрі роду (резиденції). У домових частинах архівів землевласників накопичувалася велика кількість документів, що характеризували правове та економічне становище родів: правові акти (урядові привілеї, грамоти), якими верховна влада юридично підтверджувала права на довічне чи спадкове володіння маєтками, передачу маєтків у заставу, оренду тощо. Значну кількість документів цієї групи становили виписи з актових книг судів різного рівня, листування. Мали місце і міжнародні трактати та кореспонденція.

Адміністративно-господарська частина магнатського архіву складалася в результаті економічної діяльності адміністрації маєтків. Значна кількість документів виникла в результаті діяльності управлінської адміністрації маєтків (при головних контрах, економічних касах, бухгалтеріях). Так накопичувалася певна кількість документів, зокрема інвентарів, відомостей, що характеризували господарський стан маєтків, їх прибутковість. Цій адміністративно-господарській частині архівів власники приділяли досить уваги, піклуючись про їх збереження до втрати практичного значення. Акти окремих ключів, фільварків, сіл, кореспонденція з питань управління маєтками нагромаджувалися в певній садибі, центрі фільварку або ключа.

Великі архіви були організовані за певною системою. Часто упорядковував їх спеціаліст-архівіст. Наприкінці XVIII ст. з'явилися спеціальні методичні настанови (інструкції), з рекомендаціями про те, в який спосіб належить упорядковувати великі архіви. У всіх родових архівах документи з одного питання (що стосувалися певного маєтку, судового процесу, боргових справ) або за іншою ознакою (географією, іменами) формувалися за хронологією в одну справу – фасцикул, в'язку. Для обліку і полегшення пошуку документів, у разі потреби здійснити ревізію складали списки актів, які мали різні назви: регести, інвентарі, сумарії. Незалежно від назви списки складалися до книги, пачки, фасцикула або по-

одиноких актів, що входили до тієї чи іншої одиниці. Кожну групу фасцикулів зберігали в шухлядах чи скринях, що мали свої назви. Кожний фасцикул мав у реєстрі загальний заголовок, в якому зазначався зміст, інколи дати і кількість документів. У свою чергу, документи в межах фасцикула мали номери, дату і досить повні заголовки. Після кожного фасцикула в реєстрі залишали вільне місце для вписування нових надходжень. В архівах здійснювався облік руху документів, які надходили до нього чи видавалися. У разі потреби, при втраті документів, проводився пошук необхідного в судових і центральних метриках.

Шляхетські архіви існували в кожному маєтку. Вони створювалися на тих же основах, що й магнатські, однак поступалися перед останніми в кількості. Щоправда, деякі шляхетські архіви могли налічувати кількості документів і хронологічно сягали XVI ст. Вони упорядковувалися самими власниками, але документи на право власності зберігались з такою ж старанністю, як і в магнатських. За часів воєн і повстань шляхтичі нерідко передавали такі документи на зберігання до монастирів або возили їх із собою.

Піднесення політичного і культурного життя України-Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст., прагнення козацько-старшинської верхівки закріпити за собою привілеї, права власності сприяли формуванню фамільних (родинних) архівів. У відносно цілісному вигляді збереглися документальні зібрання гетьманів І. Скоропадського та К. Розумовського, генеральних старшин і полковницьких династій – Александровичів, Галаганів, Герциків, Грабянок, Жученків, Іскр, Кочубеїв, Кулябок, Малам, Мароковичів, Милорадовичів, Мовчанів, Новицьких, Полетик, Сулим, Ханенків, а також окремих урядників і військових канцеляристів.

У тематично-видовому відношенні фамільні архіви XVIII ст. становили собою відносно стабільні колекції з урахуванням інтенсивності ділового чи приватного листування їх збирачів. Умовно можна виділити такі види документів: власницькі акти; господарські акти; тестаменти; приватне листування; щоденники; родинні хронічки, генеалогічні записи; випадкові документи, що не мають

прямого відношення до власників. Першоосновою архіву ставали купчі записи, тестаменти, угоди, підтверджувальні грамоти й універсали. Із зростанням ролі писемних свідчень у суді, які стосувалися соціальних або майнових прав особи, цінність таких документів зростала. Коли йшлося про обґрунтування прав і привілеїв цілих суспільних груп – козацтва або старшини – особливої вартості набували документи, які могли довести станову приналежність, рід занять і заслуги предків чолобитників або позивача. У разі пошкодження, або втрати оригіналів документів власники архіву намагалися неодмінно отримати їх копії в центральних або місцевих установах, часто без приводу для їх запитання. Особливість складу приватних зібрань, стану їх збереженості й практики використання сучасниками зумовлювалася браком певної системи їх збирання і зберігання. Мотиви збирання паперів були різними – від простої необхідності мати під рукою документи, що підтверджували власницькі права, до цілком серйозних зацікавлень історією, теологією й літературою.

Однак уже в другій половині XVIII ст. набув поширення процес розпорошення або змішування фамільних архівів. В одних випадках частина архівних зібрань розподілялася між спадкоємцями по чоловічій лінії відповідно до розподілу майна. В іншим фактором перерозподілу родинних паперів були шлюбні зв'язки.

Зародження архівів в часи Київської держави та розширення їх ваги в Галицько-Волинській Русі свідчить, що цей процес мав важливе політичне і культурне значення для розвитку архівної справи в Україні. Їх розпад негативно позначився на розвитку архівної справи, але закладені архівні традиції знайшли своє продовження в литовсько-польській добі української історії та призвели до зростання ролі архівів у суспільному житті. Важливе нововведення у діловодстві установ – реєстри (реєстри) сприяли розвиткові різновидів актових книг. Завдання зберігання і використання архівних матеріалів диктували необхідність системати-

зації їх та складання описів. Державна влада дедалі більше дбала про впорядкування та охорону архівів.

Функціонування козацько-гетьманської держави сприяло розвитку архівної справи в Україні. Найважливішим моментом цього періоду було формування українського державного архіву. Поступова ліквідація автономії України, створення імперських інституцій для управління Україною впливали на формування і склад архівів адміністративних установ, вели до централізації архівної справи. Поряд з архівами центральних і місцевих адміністрацій існували церковні і монастирські архіви, формувалися фамільні та магнатські архіви.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте основні риси розвитку архівної справи в Україні в часи Київської держави та Королівства Руського (Галицько-Волинської держави).
2. Яку роль у розвитку архівної справи в Україні відіграв Л. Сапега?
3. З'ясуйте спільні і відмінні риси в організації архівної справи в XVII–XVIII ст. на теренах Правобережжя і Лівобережжя.

ЛЕКЦІЯ № 6 (2 год.)

РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У XVI – 20–30-х роках XX ст.

План

1. Архіви Галичини у XVI – початку XIX ст. Заснування Архіву гродських і земських актів у Львові.
2. Розвиток архівної справи в Закарпатті в XVI – початку XX ст.
3. Архівна справа на Буковині на рубежі XIX–XX ст.
4. Архіви та архівна справа в західноукраїнських землях у XIX – 20–30-х роках XX ст.

Основні терміни: «Архів гродських і земських актів», «архівариус», «Архів намісництва», «Крайовий державний архів Буковини», «старший нотар», «фундація графв О. Станицького».

Архіви Галичини у XVI – початку XIX ст. Заснування Архіву гродських і земських актів у Львові. До найдавніших архівів Галичини належать архіви гродських і земських судів, засновані в 30-х роках XV ст. Книги, фасцикули та інші документи зберігалися в замках-резиденціях королівських старост, часом у монастирях чи інших твердинях. Для них використовувалися вежі, муровані склепи або зводилися окремі будівлі. За збереженість земських книг та їх стан відповідали воевода, суддя і писар; а гродських книг – староста городу, суддя і писар. Діяльність архівістів регламентувалась відповідним інструкціями, й постійно контролювалася. В актових книгах є численні записи про звірку наявності, виявлення документів, переміщення, впорядкування та інші види роботи архівів, реєстри книг. У разі виявлення незадовільного стану зберігання і втрати документів шляхта вносила до відповідного суду протестації. Воевода (чи староста) й суддя відповідали за опрацювання актів, а при пошкодженні чи загибелі докумен-

тів – їх поновлення. Питання зберігання архівів постійно розглядали сейми і сеймики. Архіви гродських і земських судів у Галичині зазнали великих втрат ще в XV–XVIII ст. під час татарських, волоських та інших нападів, пожеж і повеней. До нас практично не дійшли земські гродські архіви Глинян, Динова, Дрогобича, Коломиї, Коропця, Лопатина, Самбора, Снятина, Соколя, Щирця та багато інших міст.

У XV ст. кількість книг у судах була незначною і документи мало різнилися за змістом. Однак, у XVI ст. уже почали з'являтися документи різних типів і значення, що спричинило диференціацію книг на **книги інскрипцій** або **вписів**, куди вносились угоди, договори й інші майнові документи, **реляції** (заяви, донесення, зізнання і т.п.), **облят** (дослівних вписів), **маніфестацій** (прилюдних заяв), **декретів, повноважень, присяг, реєстр злочинців**. Більшість актових книг велась за подвійною системою: спочатку документ у чорновій формі вносився до книг **протоколів**, згодом переписувався до чистових книг – **індуктів**. Загалом усі актові книги поділялись на публічні й допоміжні (часто довідкові). Крім книг, у судах відкладались в'язки копій – **фасцикули**. До них часто потрапляли оригінали документів та заяв, принесених до суду для облятування, скарг тощо. Фасцикули поділялись на **індуковані** (внесені до чистових книг) і **неіндуковані**. В Руському і Белзькому воєводствах мова діловодства до 1543 р. була виключно латина. Іншомовні документи перекладалися або ж транслітувалися. Згодом до актів дозволялось вносити документи польською та українською мовами.

З XIV–XV ст. у Галичині існували також численні церковні архіви різних конфесій. Найбільші з них зосереджувалися при головних капітулах – у Львові, Перемишлі, Станіславі. Зберігання підлягали, передусім, пергаментні грамоти патріархів, пап, королів, царів, майнові, фінансові документи, акти візитацій та документи церковної діяльності. Крім цього, при управлінні міста Львова існував **Міський архів стародавніх актів**, заснований ще в середині XIII ст.

Після першого поділу Польщі 1772 р. Галичина перейшла під владу Австрійської імперії. Однак, частина установ Речі Посполитої, зокрема, гродські й земські суди, ще певний час продовжували існування. Вони займалися підтвердженням шляхетства та попередніми майновими справами. Діяльність у Галичині гродських і земських судів було припинено розпорядженнями Галицького губернатора в 1783 р. Замість них було запроваджено шляхетські суди. Протягом наступного року усі давні судові акти Галичини було перевезено до Львова і розміщено у колишній бібліотечній галереї Бернандинтського монастиря. **9 грудня 1784 р.** регентом новоствореного архіву було призначено **А. Полетилу**. Сам архів дістав назву **«Цісарсько-королівська установа давніх галицьких гродських і земських актів та корроборації документів»**. Крім гродських і земських актів Галичини до нього потрапили книги скарбових судів, Коронного трибуналу та інших інституцій. Цей архів був найбільшим судовим архівом Австрійської монархії. Різноманітність зосереджених в архіві документів, брак будь-якого довідкового апарату змусили місцеву владу кілька разів звертатися до імператора з клопотанням про впорядкування архіву. У 1787 р. А. Полетила отримав у своє підпорядкування 150 писарів для нумерації документів, складення покажчиків тощо. Ця праця тривала до 1800 р. Загальна кількість документів становила 15323 одиниці.

Архів зазнавав кілька разів реорганізації. У 1808 р. його було формально ліквідовано й підпорядковано Шляхетському суду, а в 1877 р. архів перейшов у відання Крайового комітету і знову став самостійною установою – **Крайовим архівом гродських і земських актів у Львові**. Важливу роль з точки зору використання матеріалів гродських і земських судів відіграла фундація графа О. Стадницького, який у 60-ті рр. XIX ст. заповів значні кошти на публікацію найдавніших документів цих фондів. Перший том видання **«Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. Zw. Bernandynskiego we Lwowie»** підготували до друку 1868 р. львівські історики **О. Петруський** і **К. Ліске**.

Упродовж 1868–1935 рр. побачили світ 25 томів видання, що охопило дипломатарій, найдавніші записи (переважно XV ст.), постанови сеймів. До роботи над виданнями залучалися **І. Вагулевич**, **А. Петрушевич** та інші історики. З 1880 р. в архіві працював історик О. Бальцер, який у 1891 р. став його директором. Крім роботи над виданням, ним було організовано в архіві спеціалізовану бібліотеку. У цей час до архіву на зберігання було прийнято документи самоврядування міст і сіл Галичини, судові документи тощо. На початку XX ст. перед австрійською владою Галичини постала потреба створення архіву, де б зосереджувалися документи численних державних установ, що діяли тут уже понад сто років. Першою спробою виокремити матеріали діловодства, користуватися якими не було нагальної потреби, стало створення у 1809 р. **Архіву намісництва**. До його фондів, крім матеріалів власне намісництва і його численних комісій, увійшов значний масив документів Крайового комітету, Фінансової прокуратури та інших установ. Упродовж 1908–1912 рр. архів очолював **А. Віняж**, а з 1913 р., після його реорганізації на **Державний архів у Львові** – історик **Є. Барвінський**. Заслугою останнього було енергійне збирання розпорошених фондів численних і самоврядних установ колишньої Австро-Угорщини в Галичині та їх упорядкування.

Розвиток архівної справи в Закарпатті в XVI – початку XX ст.

Починаючи з XIII ст. поступово закарпатські землі входять до складу Угорщини. Адміністративно-територіально ці землі поділялись на *комітати (жупанії)* – Ужанський, Березький, Угочанський та Мармароський, які ділилися на повіти. На чолі комітатів стояли призначені угорським королем ішпани, які мали адміністративну. Військову і судову владу. Окрім того Ужгород, Берегове та Мукачево мали магдебурзьке право.

Зв'язок між різнорівневими органами управління здійснювався опосередковано, через документи. У держархіві Закарпатської області зберігається понад п'ять тисяч документів, датованих до 1700 р. Найдавніший оригінал датований **9 травня 1391 р.** (дарована угорським королем Сигізмундом грамота про

підтвердження прав і свобод міста Мукачеве). Характерною особливістю ведення діловодства було те, що тривалий час воно регулювалось не законодавчим порядком, а засновувалось на нормах звичаєвого права, традиціях, що передавались службовим особам. Лише у XVII ст. складаються перші організаційні форми і системи норм із документування діяльності органів влади. Особливо ретельно документувались комітатські архіви. Охоронцем і упорядником документів комітатських архівів, як і хранителем печатки до **1790 р.** був **старший нотар**.

У різні періоди архівною справою відали службовці комітату. Першим відомим архівістом Закарпаття був **Н. Нярадї (1620 р.)**. Нотар фіксував вхідні і вихідні документи комітату. Так виникли реєстраційні книги, які одночасно слугували для довідкових цілей. Заснування стаціонарних комітатських архівів пов'язане із спорудженням адміністративних будинків. У 1733 р. австрійська влада ухвалила закон про будівництво адміністративних будинків жупаній, де в обов'язковому порядку, виділялися необхідні площі для розміщення і зберігання комітатських документів, передусім протоколів зборів, документів поточного діловодства та приватного характеру. Причина створення таких архівів полягала у втраті значної кількості документів. Так, архіви наджупанів зберігалися у приватних осіб, і тому майже не збереглися.

Коли керівництво жупаній започаткувало створення власних архівів, виявилось, що з попередніх століть документів збереглося порівняно небагато. Більшість їх стосувались комітатської діяльності, жалувань привілеїв дворянам, їх заповітів. Упорядкуванню та зберіганню підлягали переважно документи переважно управлінського характеру, стосовно власності на землю, судових рішень, грошового обігу тощо.

До початку XVIII ст. документи, які вже вийшли з обігу, й ті, що продовжували функціонувати, зберігалися разом, але з часом ситуація змінилася. Так, з 1 лютого 1727 р. комітатським нотаріусом Угочанської жупанії **Богарді**, з метою відокремлення від сучасних документів, було розпочато складання у хронологічному порядку

переліку старих розпоряджень. Укладач зазначав рік, вид документа з коротким викладом змісту і вказівкою місця, де можна було його знайти. Так, наприклад, всі внутрішні документи, що стосувалися питань спадковості, містилися в 36 книгах та фасцикулі, позначеній літерою «В» латинського алфавіту. У разі, коли документи стосувалися різних питань і не були систематизовані, робилася позначка, що всі інші документи знаходяться в невпорядкованому стані і їх можна знайти у тих чи інших фасцикулах.

Водночас збереглися відомості про діяльність монастирських і приватних дворянських архівів. Загалом на території Закарпаття найактивніше діяли комітатські архіви. Вони мали певну державну підтримку.

В австрійський період, в умовах розгортання процесу централізації за правління Франца Йосифа I (1830–1916) відбулися зміни в діловодстві та архівній справі. Це проявилось в становленні організаційних форм і методів діловодних служб, котрі розробили правила та інструкції щодо зберігання документації та користування ними. Підведення правової основи під документообіг означало закріплення порядку руху документів від моменту їх створення до надходження в архів.

Зберігання документів у комітатських та міських архівах, їх інтенсивне поповнення, необхідність користування архівною інформацією вимагали упорядкування документального масиву. В обігу нормативних документів з архівної справи знаходилися розпорядження та вказівки Вищої Ради Угорського королівського намісництва, правила і методичні розробки комітатського управління, які регламентували питання реєстрації, принципи систематизації, умови зберігання документів в архівах.

Архівна справа на Буковині на рубежі XIX–XX ст. До початку XX ст. на Буковині державного архіву як такого не існувало. Під час входження краю до Молдавського князівства, в період феодалізму державних установ було небагато. Документи зберігалися лише в 98 монастирях, а також у приватних осіб землевлас-

ників-бояр і купців. Із цих джерел на початку ХХ ст. відразу після створення державного архіву почали формуватися колекції.

У 1775 р. Буковина стала частиною Австрійської імперії. Саме тоді на території краю бере початок історія державних установ та архівів при них. Спочатку Буковиною правила Австрійська військова адміністрація (до 1776 р.), потім вона стала округом Галіції і в Чернівцях було створено Окружне управління Буковини. В інших містах діяли міські управи, були створені дистриктні суди. Із розвитком капіталістичних відносин, скасуванням кріпацтва на Буковині створюються нові державні установи, виникають виробничі та торговельні підприємства, банки тощо. З 1854 р. Буковина стала автономним краєм Австрії, для управління яким було створено Крайову управу. Документи, що створювалися і накопичувалися в державних установах, зберігалися в реєстрах та архівах цих установ. Вхідні документи реєструвалися в журналах та передавалися на виконання відповідному чиновнику. Після виконання вони поверталися до реєстратури та реєструвалися в журналі вихідних документів. До середини ХІХ ст. як діловодні, так і архівні справи не оправлялися в обкладинки, а подвійні аркуші вкладалися один в один. Більшість справ навіть не підшивалися.

Будь-яких загальних правил або інструкцій щодо ведення діловодства та зберігання архівних справ не існувало, як не існувало і спеціальної архівної установи. Більше того, з огляду на те, що експертизу цінності документів (з 70-х років ХІХ ст.) проводили службовці, годі було сподіватися на їх всебічну науково-історичну оцінку. Внаслідок чого чимало цінних документів було знищено. Щоправда, ще **10 січня 1810 р.** австрійським імператором Францом був виданий **декрет про створення крайових архівів**. Проте, в силу різних умов та обставин, вони створені не були.

Частина архівних документів гинула в установах під час пожеж (1862 р. – Чернівецька повітова фінансова дирекція), інші, насамперед архіви монастирів, часто розкрадалися.

Згодом з'являються перші відомчі правила впорядкування документів (1855 р. – проект інструкції про впорядкування архіву

Крайового управління Буковини; 1869 р. – новий проект інструкції). Фактично робота по впорядкуванню архівних документів у державних установах Буковини почали регулярно здійснюватись у 1869–1914 рр., при цьому в кожному конкретному випадку вирішувалося питання оплати праці службовців, які її проводили.

З боку Крайового управління Буковини з'являються спроби встановити контроль за забезпеченням схоронності документів не тільки в підвідомчих йому установах, а й у приватно-власницьких фірмах. У державних установах Буковини починають складати списки установ відповідальних за забезпечення схоронності документів.

Збільшення числа державних установ та обсягів документів, що зберігалися в них, примушували керівників останніх вирішувати питання про відбір документів як для подальшого зберігання, так і для видалення їх до макулатури. Спочатку архівні документи, що відбиралися до макулатури, не знищувались, а продавалися всім бажаючим. Перший такий розпродаж відбувся в 1813 р. Згодом продаж набуває форми аукціонів, перший з яких відбувся в 1863 р. На аукціонах було продано архівні документи колишнього Окружного та діючого Крайового управління Буковини за 1809–1863 рр.

У 1895 р. при МВС було засновано *архівну Раду* – перший орган по координації діяльності архівів вищих і місцевих органів державної влади і управління. Протоколи Ради опубліковувалися в пресі і були обов'язковими для подальшої діяльності архівів установ.

Однак, лише у **1907 р.** було створено **Крайовий державний архів Буковини**, директором якого було призначено професора Чернівецького університету **В. Мільковича**.

На той час у державних установах краю, реєстратурах і відомчих архівах зберігалися документи, починаючи з часів приєднання Буковини до Австрії. Поряд з цим, значна кількість найцінніших історичних документів перебувала на зберіганні в Чернівецькому магістраті, Митрополії Буковини, монастирях, у приватних осіб.

З перших днів роботи В. Мількович практично сам, без помічників (у штаті більше не було жодного працівника), розпочав діяльність зі збирання історичних документів і зосередження їх для зберігання в архіві. Він постійно роз'їжджав по всій Буковині, переглядав архіви державних установ з метою відбору документів, звертався до приватних осіб із закликом передавати до архіву наявні в них документи. Директор архіву постійно доповідав Президії крайової управи про виявлені ним історичні документи, вказуючи на жалюгідний стан зберігання документів, які найчастіше розміщувалися на горищах або у вологих підвалах будинків. Проте, більшість керівників установ відмовлялися передавати документи до крайового архіву, мотивуючи це необхідністю отримання дозволу свого міністра або посилаючись на намір створити відомчий архів. Значний опір передачі документів чинила Митрополія Буковини, де зберігалися архіви монастирів та церков краю. Митрополит не лише відмовився передавати документи, а й видав розпорядження всім церквам і монастирям нічого не передавати до архіву. Вороже поставилися до діяльності В. Мільковича його колеги – професор історії Р. Кайндль та університетський бібліотекар І. Полек. Перший, працюючи референтом Чернівецького магістрату, мав намір організувати при ньому власний архів, другий, очолюючи Чернівецьке музейне товариство, обстоював за останнім право на зберігання там уже зібраних документів.

Попри численні перешкоди вже в 1908 р. крайовий архів мав на зберіганні близько 100 документів XV–XVIII ст. Насамперед, архів отримав з Намісництва Галіції деякі документи з історії Буковини за 1807–1812 рр., а у 1913 р. Міністерство внутрішніх справ дало вказівки про концентрацію в крайовому архіві документальних матеріалів, що зберігалися в реєстратурах державних установ. Робота почалася із складання державними установами списків-повідомлень про документи, які відклялися в них. Усе це призвело до збільшення обсягу документів крайового архіву, і в 1914 р. у ньому уже зберігалося 500 найдавніших історичних документів і топографічних карт, а також 428 документів новішого часу.

Активна діяльність В. Мільковича на посаді директора крайового архіву дістала схвальний відгук директора Імператорсько-королівського державного архіву Австрії. Однак, існування та функціонування першого історичного державного архіву краю ніяк не позначилася на стані архівної справи в Буковині загалом. Архів не мав жодних прав, можливості впливати на керівників держустанов, які розпоряджалися своїми відомчими архівами на власний розсуд. Власники приватних архівів також оберігали своє право визначати долю своїх зібрань.

З початком Першої світової війни діяльність крайового архіву практично припинилася, оскільки територія краю стала ареною бойових дій.

Архіви та архівна справа в західноукраїнських землях у 20–30-х роках XX ст. В архівній справі Західної України протягом 20–30-х років XX ст. відбувалися важливі зміни: було прийнято державні закони щодо архівів, розбудовано мережу державних архівів, створено органи управління архівною справою, встановлено контроль за діяльністю відомчих архівів. Так, у Галичині робота архівів велася згідно з декретом про утворення державних архівів та опіку над архівними матеріалами, прийнятим польським урядом **7 лютого 1919 р.** Для керівництва архівами при Міністерстві віросповідання і громадської освіти було створено Відділ державних архівів, який здійснював і науково-технічний нагляд за архівами міських і гмінних установ та громадських організацій, забезпечував охорону документів, готував інструкції, правила щодо комплектування архівів, зберігання та використання документів.

Головним архівним центром був Державний архів у Львові. У 1931 р. його фонди поповнили матеріали Крайового архіву карт і планів Львова. Через два роки до Державного архіву на правах відділу приєднали Земський архів. У 1939 р., з встановленням радянської влади, на базі Державного архіву було створено **Центральний архів давніх актів** та **Львівський обласний історичний архів**. Паралельно із цими установами продовжу-

вав функціонувати **архів міста Львова**. З 1929 р. архів належав до адміністративного (V) відділу магістрату. Директорові архіву до 1939 р. підпорядковувалася також Бібліотека м. Львова, Історичний музей, Національна галерея, колекція Б. Ожеховича. У воєводських центрах – Луцьку, Станіславі і Тернополі державних архівів не було, а документи зберігалися при установах та організаціях. Така архівна система існувала до включення цих територій до складу УРСР.

Перша світова війна завдала значної шкоди закарпатським архівам. Із входженням Закарпаття до складу Чехословаччини, як Прикарпатський край (окрема автономна адміністративно-територіальна одиниця), архівна справа зазнала змін. У результаті Сен-Жерменського договору частина архівного комплексу документів перейшла у підпорядкування румунської влади. На необхідність повернення цих документів Підкарпатського крайового архіву наголошував керівник земської архівної служби Підкарпатської Русі **М. Радвані**.

Упродовж 1921–1922 рр. М. Радвані провів перевірку стану всіх архівів Закарпаття, підготував ґрунтовні звіти, які лягли в основу першої в історії архівної справи Закарпаття узагальнюючої праці **«Die Archive in der Podkarptska Rus» (1922 р.)**. У книзі було охарактеризовано найбільші архівні зібрання Підкарпатської Русі.

З метою повернення пограбованих румунами документів М. Радвані двічі готував доповідні записки на ім'я губернатора Підкарпатської Русі. У зв'язку із поданими пропозиціями та врегулюванням територіальних проблем відповідно до умов договору від 4 травня 1921 р. між Чехословаччиною та Румунією було створено міжнародну архівну комісію, завдання якої полягало у організації та проведенні обміну документами між двома державами. Членом цієї комісії був і М. Радвані.

Аналіз стану архівів Підкарпатської Русі переконав М. Радвані у необхідності створення єдиного централізованого архіву. Вагомими чинниками цього були значні відстані між комітатськими архівами, що утруднювало користування їхніми фондами; переповнені

приміщення; відсутність належної інвентаризації та впорядкування. 25 травня 1923 р. зусилля земського архіваріуса М. Радвані втілилися у створення Крайової архівної комісії, яку він і очолив.

На розгляд Крайового управління було внесено пропозицію про включення до бюджету витрат на будівництво приміщення архіву. Оскільки її так і не було прийнято, значна частина документів продовжувала залишатися в несприятливих умовах. Нехтування правилами зберігання документів привело до того, що у ніч на 1 січня 1924 р. у приміщенні Берегівського жупного управління, де знаходився архів Березької жупанії, сталася пожежа і значна частина документів згоріла.

16 лютого 1924 р. до Міністерства шкіл і освіти Чехословаччини було внесено пропозицію щодо будівництва крайового архіву. Та через бюрократичну тяганину дана пропозиція не була втілена. Лише наприкінці 1920-х рр. під архів було відведено підвальні приміщення та кілька кімнат у старому жупному адмінбудинку. Саме до них і були зведені документи більшості архівів Підкарпатської Русі. Після спорудження у 1936 р. будинку Крайового управління, в ньому були відведені спеціально обладнані приміщення з металевими стелажми. Однак, через труднощі суспільно-політичного та економічного життя Закарпаття, задум створення централізованого крайового архіву, як і багато інших починань, не було реалізовано.

Архіви Буковини також зазнали значних втрат під час Першої світової війни. Трагічно склалася доля першого історичного архіву Буковини. У грудні 1918 р. установа перейшла у підпорядкування Секретаріату внутрішніх справ Буковини, але архівні документи, через відсутність приміщення, довгий час знаходилися у вологих підвалах, де істотно псувалися. Лише в 1924 р. матеріали Крайового архіву розмістили у кількох кімнатах адмінпалацу Буковини. У зв'язку із цими переміщеннями значну кількість документів було втрачено. У тому ж році було створено Комісію державних архівів Буковини, президентом якої призначили румунського історика і політичного діяча **І. Ністора**. Її завдання полягали в концентрації

архівних документів та організації окружного державного архіву.

Згідно Закону Румунії «**Про організацію державних архівів**» від **12 липня 1925 р.** визначився статус і завдання державних архівів. Останні підпорядковувалися Міністерству освіти, а керівництво ними здійснювала **Генеральна дирекція державних архівів Румунії**, яка знаходилася в Бухаресті. Керівництво державними архівами в окремих регіонах відали *регіональні дирекції*. Чернівецька дирекція державних архівів мала зосереджувати і зберігати документи Буковинського краю. Після тридцятирічного відомчого зберігання органи державної влади, військові, церковні і громадські установи зобов'язані були передавати до державних архівів закінчені діловодством документи, а також передбачалося передання відомчим архівам всіх історичних документів до 1861 р. включно. Закон гарантував забезпечення державних архівів приміщеннями, регламентував права та обов'язки працівників держархівів, наукову діяльність тощо. Попри наявність закону про створення регіональних дирекцій, Чернівецька дирекція так і не була створена. Окружним державним архівом продовжувала керувати Комісія державних архівів Буковини, секретарі якої виконували обов'язки директора архіву.

У 1927 р. до архіву надійшли документи колишніх австрійських державних установ, пізніше – архів Чернівецького кримінального суду. Завдяки наполегливості чернівецьких архівістів, які піднімали питання про повернення архівних документів, що стосувалися Буковини, в 1933 р. було отримана 4 ящики документів зі Львова, а національний архів Австрії надав можливість зробити копії історичних документів за 1848 р.

У 1930 р. у державному архіві (7 кімнат, 4 з яких під архів-осховище) було проведено інвентаризацію архівних документів. Серед них зберігалось 510 в'язок із документами австрійських адміністративних і судових установ, 256 реєстрів вхідної та вихідної кореспонденції та 1500 документів XV–XVII ст.

Державні й комунальні установи надсилали до архіву на затвердження інвентарні описи архівних документів. Архів також

контролював стан діловодства в державних установах краю. У 1938 р. Комісію державних архівів було реорганізовано в Чернівецьку регіональну дирекцію державних архівів, яка діяла до входження краю у 1940 р. до складу УРСР.

Організація архівів та архівної справи в західноукраїнських землях у XVI – початку XX ст. стала логічним продовженням процесу їх зародження та розвитку, започаткованого у попередні часи. Попри певні регіональні відмінності (Галичина, Закарпаття, Буковина) відбувається все більше усвідомлення суспільної необхідності та важливості архівів, проявом чого стали створення історичних архівів та звернення уваги на розробку правил і норм їх функціонування. У західноукраїнських регіонах, які у 1920–30-х рр. XX ст. перебували під владою Польщі, Чехословаччини і Румунії, відбувалися процеси централізації архівної справи, котрі втілилися в організації центральних органів управління державними архівами, створення державних крайових архівів, діяльність яких регулювалася законодавством.

Питання для самоконтролю:

1. Яку роль у розвитку архівної справи в Галичині відіграла фундація О. Стадницького?
2. У чому проявляється специфіка розвитку архівної справи на Закарпатті та Буковині?
3. Яким постатям і чому ми можемо завдячувати розвитку архівної справи в Західних областях України з епохи середньовіччя і до початку Другої світової війни?

Лекція № 7 (2 год.)

АРХІВНА СПРАВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ ХХ ст.

План

1. Архівна справа в Україні наприкінці XVIII ст. Заснування історичних архівів у Києві та Харкові.
2. Діяльність губернських учених архівних комісій в Україні.
3. Документальні колекції науково-історичних товариств в Україні та приватні наукові архіви та колекції рукописних матеріалів.

Основні поняття: «архівна реформа», «Губернська вчена архівна комісія», «документальна колекція науково-історичного товариства», «історичний архів», «Київський центральний архів давніх актів», «колекція рукописних матеріалів», «приватний науковий архів», «Харківський історичний архів».

Архівна справа в Україні наприкінці XVIII ст. Заснування історичних архівів у Києві та Харкові. З поширенням на Україну Положення «Про губернії» (1781 р.) і введенням намісницького правління ліквідувалися усі установи Гетьманщини. У 1782 р. було ліквідовано і Малоросійську колегію. Матеріали, які стосувалися територій Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва передавалися до їхніх казенних палат. А усі справи загального характеру з архіву Гетьманщини перевозилися до Чернігова.

Розвиток історичних знань і стан архівної справи у першій половині XIX ст. висунув невідкладні завдання – врятування архівного матеріалу, концентрації найцінніших архівних фондів та створення історичних архівів. Виникнення регіональних архівів (в Україні, Литві, Білорусії) зумовлювалося також іншими чинниками. Російський уряд прагнув зосередити під своїм впливом найважливіші архіви і використати їх для зміцнення самодержавства.

Факти фальшування документів, потреба в науковому обґрунтуванні русифікаторської політики царизму на приєднаних територіях, змушували російську адміністрацію утворити тут архіви.

Заснування Центрального архіву давніх актів у Києві пов'язане з діяльністю Київської археографічної комісії, яка існувала з 1843 р. при Київському військовому, подільському і волинському генерал-губернаторові. Актові книги, розкидані по присутствених місцях краю, зберігалися у неупорядкованих архівах державних установ, псувалися від часу, нищилися, розпорошувалися, потрапляли до рук колекціонерів. Були випадки і фальсифікації документів з метою отримання дворянського звання. У 30–40-і роки ХІХ ст. працювали комісії для перевірки і опису актових книг (городських, земських, книг магдебургій і ратуш). Щоб запобігти подальшій фальсифікації документів, комісії підраховували і нумерували аркуші, прошнуровували книги, завіряли печатками і підписами своїх членів. До всіх книг складали опис з переліком кожного документа та позначкою, чи визнається він *«несумнівним чи сумнівним і чому саме»*.

Член Київської археографічної комісії (КАК), відомий історик права, професор **М. Іванішев** один з перших порушив питання про відкриття **центральноних архівів** у Західному та Південно-Західному краї Російської імперії для зосередження в них актових книг, важливих у науковому відношенні. Складену ним доповідну записку про необхідність створення архіву давніх актів з листом генерал-губернатора Д. Бібікова в 1849 р. було направлено до Петербургу. Управління архівом передбачалося доручити Університету Св. Володимира в Києві. До записки додавалися проекти штату та статусу архіву. У Петербурзі до ідеї створення архіву поставилися критично, тим більше, що поміщики Київської, Подільської і Волинської губерній заперечували проти цього, так як боялися, що разом із актовими книгами у них будуть відібрані документи родових архівів. Листування з приводу організації архіву тривало до 1852 р., коли закінчувався термін завершення перевірки актових книг повітовими комісіями. Як показав час,

перевірні комісії не справилися із завданням і ця обставина значно прискорила справу створення архіву.

Іменним указом Сенату від **2 квітня 1852 р.** про заснування в Києві, Вітебську та Вільно центральних архівів для актових книг західних губерній було створено **Київський центральний архів давніх актів**. Усі установи, в яких зберігалися актові книги, мали скласти на них описи й відправити їх до Києва. Архів знаходився у відомстві Міністерства народної освіти і під безпосереднім управлінням попечителя учбового округу через правління Університету Св. Володимира. На утримання архіву щорічно виділялося 1500 крб. Штат архіву складався із завідувача, двох помічників і архівного служителя. Роботу архіву, крім охорони документів, проводили у двох напрямках – адміністративно-юридичному (видача завірених витягів з актових книг) і науковому (складання каталогів і описів).

До центральних архівів західних губерній мали передаватися актові книги до 1799 р. включно. Упродовж 1852–1854 рр. надійшло 5833 актові книги і 453381 окремих документів. У наступні роки архів прийняв ще 50 книг і 598 документів. Узавши на зберігання документи з архіву Київського губернського правління та інших установ, Київський архів давніх актів фактично врятував їх від знищення, оскільки архівні матеріали за ранні роки було призначено на продаж. За складом документів новостворений архів поділявся на три відділення: 1) основний (первісний) комплекс, який нагромадився на початку 50-х рр. – актові книги; 2) окремі документи, передані в 70-х рр. Київською археографічною комісією; 3) документи фондів установ Київщини XVIII ст.

Величезна колекція архівного матеріалу, що зберігалася в Центральному архіві давніх актів у Києві, стала основою для археографічного опрацювання і видання унікальної серії – *«Архив Юго-Западной России»*. З установою пов'язана наукова діяльність видатних істориків України – **В. Антоновича, О. Левицького, І. Каманіна, М. Владимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського**.

Центром зосередження документів адміністративно-господарських, судових і фінансових установ Лівобережної і Слобід-

ської України XVII–XIX ст. став **Харківський історичний архів**. Його створення пов'язане безпосередньо з діяльністю Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) при Харківському університеті. Метою Товариства, як зазначалося в його статуті, затвердженому міністром народної освіти 24 грудня 1876 р., було сприяння розвитку і розповсюдженню історичних і філологічних знань. Для досягнення цієї мети Товариство піклувалося про придбання археологічних предметів та рукописів. Рукописи і книги склали його бібліотеку. В процесі діяльності ХІФТ виникла необхідність організації архіву для зберігання зібраних документів. Ним став створений **у 1880 р.** при Харківському університеті **історичний архів**. Ініціатором його появи був член ХІФТ, історик і етнограф **П. Єфименко**. Очолював архів завідувач, завданням якого було зберігання, поповнення і розроблення документів, складання і видання описів та систематичних покажчиків. Завідувач за свідчував і офіційні довідки, які видавав архів. При архіві була посада архіваріуса, якого вибирали за рекомендацією завідувача. З ініціативи ХІФТ у 1880 р. до Харкова перевезли архів Малоросійської колегії, який зберігався в архіві Чернігівського губернського правління. Архівні документи Колегії, які склали основу Харківського історичного архіву, впорядкували, описали архіваріуси та архівісти-аматори під керівництвом **Д. Багалія**. Матеріали архіву почали залучатися до наукового обігу. У 1886 р. правління Харківського університету просило виділити кошти на перевезення справ Новгород-Сіверського повітового поліцейського правління і колишнього Новгород-Сіверського намісництва.

Харківський історичний архів став зосереджувати розпорошені документи **Старої Гетьманщини**. Так, до Харкова було передано справи Малоросійської колегії, які зберігалися в архіві Полтавського губернського правління. Другим важливим комплексом документів у Харківському історичному архіві був відділ Харківсько-Слобідський, який поповнювався матеріалами Слобожанщини. Комплектувався Харківський історичний архів і документами особового походження. У 1890 р. при архіві виник третій

важливий комплекс документальних джерел – Відділ рукописів місцевих діячів, де зосереджувалися фамільні папери, рукописи, листування, твори науковців і літераторів. Четвертий відділ представляла колекція ХІФТ. Кожний із відділів мав свій науково-довідниковий апарат.

Царський уряд, дозволивши створення архіву при ХІФТ, тим і обмежився. Будь-яких субсидій цей архів так і не отримав. Він існував на кошти, які виділяв університет, на приватні пожертви та завдяки безкорисливій допомозі ентузіастів історико-архівної справи. Водночас з упорядкуванням документів в архіві проводилася велика наукова робота. Його матеріали використовували в своїх наукових працях Д. Багалій, П. Єфименко, Д. Еварницький та ін.

Історичні архіви Києва та Харкова відіграли важливу роль у збереженні багатой архівної спадщини, формуванні джерельної бази історії України.

Діяльність губернських учених архівних комісій в Україні. Суперечливе архівне законодавство Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст., його взаємовиключні положення вносили плутанину в організацію архівної справи, ставили процес збереження документальної спадщини в залежність від рішень чиновників. З метою ширшого використання архівної інформації уряд пішов на часткову концентрацію архівних документів, що було досягнуто шляхом створення історичних архівів і мало позитивні наслідки. Однак, оскільки вся урядова політика в галузі архівістики характеризувалася низьким фаховим рівнем і відсутністю кадрового забезпечення галузі, ці кроки до суттєвого поліпшення організації архівної справи не привели. Таке становище викликало занепокоєння з боку наукової інтелігенції та ряду далекоглядних адміністраторів, які підтримали ідею реорганізації архівів.

Першою спробою архівної реформи став план, розроблений 1820 р. бароном **Г. Розенкампфом**. Його проект передбачав: 1) розробку повноцінного архівного законодавства; 2) створення вищого державного органу для керівництва архівами – Головне

управління архівами, яке мало підпорядковуватись і звітуватись перед Сенатом; 3) всі історичні архіви Москви і Петербургу (крім архіву Колегії закордонних справ) об'єднуються в єдиний Державний архів, який би знаходився у віданні Головного управління архівами; 4) Московський архів Міністерства закордонних справ залишається самостійною одиницею; 5) запровадження єдиного реєстру (описів) на всі одиниці зберігання; 6) в архівах мають працювати люди із спеціальною архівною освітою. Однак, попри всі свої позитиви проект Розенкампа не був реалізований.

Наступним, хто запропонував здійснити реформу архівної сфери став **М. Калачов**. Маючи значний досвід (працював в археографічних експедиціях), взявши за основу ідею централізації архівної справи та створення єдиного керівного органу, висловлені Розенкампом, він запропонував певні нововведення: 1) створення Археологічного інституту; 2) державне вето на знищення цінних архівних документів; 3) заснування у великих містах центральних архівів з історичними товариствами при них і центральних архівів міністерств замість архівів при кожній установі, відповідно – загальних архівів для всіх відомств у губерніяльних містах.

Ідея централізації архівної справи, її реформування та інші проблеми архівістики обговорювались на Археологічних з'їздах (згідно з тогочасним розумінням розширеного поняття змісту археології увага приділялась і іншим джерелам, у т. ч. архівним документам). Перший з'їзд проходив у 1869 р. На ньому М. Калачов зробив першу спробу привернути увагу державних і владних структур до стану архівної справи. Доповідачу вдалось довести необхідність докорінної реорганізації архівів. Доповідь була побудована так, щоб на прикладах нищення цінних документів, часом через недосвідченість архівних чиновників, у результаті навмисних зловживань привернути увагу громадськості до думки про необхідність докорінної перебудови в архівній сфері, взяття на облік усіх існуючих архівосховищ та упорядкування їхніх документів. Виступ знайшов підтримку делегатів. Однак конкретного рішення з порушеного М. Калачовим питання з'їзд не ухвалив.

Завдяки М. Калачову у березні 1873 р. при Міністерстві народної освіти було створено «Комісію по устрою архівів» (проіснувала до 1885 р.), яку він і очолив. До основних напрямків її діяльності належали врегулювання питань знищення архівних документів, вироблення правил їх зберігання, обстеження за спеціальними анкетами архівів, розгляд питань про створення центральних історичних архівів у провінції, вивчення архівного будівництва закордоном, підготовка спеціалістів для роботи в архівах тощо. Комісія виробила пропозиції відносно створення центральних обласних архівів. Вони мали створюватися в спеціально визначених містах імперії, і в кожному з них мали зосереджуватися документи кількох сусідніх губерній, пов'язаних спільністю історичних і географічних умов. З України до списку потрапили Київ і Одеса.

Зазначена ідея обговорювалась на Третньому Археологічному з'їзді, де із відповідною доповіддю виступав М. Калачов. До київського архіву планувалось передати матеріали з Чернігівської, Полтавської, Харківської та Курської губерній, а Київську археографічну комісію, на думку доповідача, слід було реорганізувати історичне товариство. Під час обговорення цього питання М. Драгоманов запропонував відкрити центральний архів у Харкові, оскільки там сконцентровані основні документи та достатні наукові сили для проведення дослідження історії Слобідських полків, Харківської, Воронезької та Курської губерній.

Попри ігнорування з боку влади М. Калачову вдалося створити спеціальну школу архівістів – Державний археологічний інститут. Після його смерті ідеї централізації обстоювали **І. Андрієвський** та **Д. Самоквасов**. Їхні плани передбачали обмеженішу централізацію, що залишала поза сферою реформ найбільші історичні архіви, в т. ч. і в Києві та Харкові. Ці проекти не були втілені у життя.

З ініціативи Археологічного інституту до архівної роботи залучались наукові сили провінції. Результатом такої діяльності стала поява губернських вчених архівних комісій (ГВАК). За заду-

мом М. Калачова, вони мали функціонувати у містах, де передбачалося створення місцевих центральних історичних архівів. Неодноразові спроби реорганізації архівної справи завершилися прийняттям у **1884 р.** Комітетом Міністрів Положення **«Про засування вчених комісій та історичних архівів»**. ГВАК формувалися на базі місцевих історичних товариств і одразу заявили про себе як важливі наукові інституції. Офіційно вони знаходились у подвійному підпорядкуванні: з одного боку, Академії наук через Петербурзький археологічний інститут, а з іншого – Міністерству внутрішніх справ в особі губернатора. ГВАК створювалися для зосередження та вічного зберігання архівних справ і документів, не потрібних для поточного діловодства, але важливих в історичному відношенні. Основне завдання комісій полягало в пошуку й опрацюванні архівних документів. До їх обов'язків входили:

- 1) розбір справ і документів, призначених у губернських і повітових архівах різних відомств для знищення, для виділення з них тих, що мають науковий інтерес і підлягають передаванню до історичного архіву;
- 2) складання до таких документів і справ належних описів і покажчиків;
- 3) розміщення їх у такому порядку, щоб вони були доступні для науковців.

Комісії, незалежно від своїх обов'язків, мали право, з урахуванням місцевих обставин, включати в коло своїх занять пошук, описування, пояснення інших пам'яток старовини. Архівні комісії створювалися за взаємною згодою директора Археографічного інституту і губернатора із службовців і осіб, які не перебувають на службі в губернії, але таких, що можуть бути корисними комісії своїми знаннями. Губернатор визнавався попечителем губернської ученої архівної комісії. Утворення на теренах України вчених архівних комісій, не зважаючи на численні спроби поживавити таку роботу, затягувалося.

Передусім, через те, що царизм був занепокоєний активною діяльністю в Україні науково-історичних товариств, що сприяло

піднесенню національної свідомості. Істотною перешкодою стала відсутність асигнувань на утримання співробітників, проведення архівно-пошукової та дослідницької діяльності. На всі прохання губернаторів та градоначальників українських міст про відкриття ТВАК відповідь була негативною і зводилась до відсутності коштів. Першою губернською вченою архівною комісією в Україні стала Таврійська (сьома в Російській імперії), відкриту у 1887 р. Першим її головою став археолог-аматор, краєзнавець, голова губернської земської управи О. Стевен. У 1908 р. комісію очолив краєзнавець, архівіст, археолог Криму А. Маркевич. До початку Першої світової війни ТВАК впорядкувала 152144 справи, відібравши з них понад 10 тис. справ для Симферопольського губернського історичного архіву. Членам комісії вдалося створити свій власний архів і музей старовини, де налічувалось близько 7 тис. раритетних документів, писемних і матеріальних пам'яток. Історичний архів ТВАК на 1912 р. налічував понад 10 тис. одиниць зберігання. З 1887 р. ТВАК почала видавати «Вісник Таврійської вченої архівної комісії». Її представники приймали активну участь у роботі Археологічних з'їздів.

Попри активну архівно-пошукову роботу в ряді губерній України та їх наполегливі домагання отримати дозвіл на відкриття губернських учених комісій, лише у 1896 р. знайшовся послідовник ТВАК. Ним стала Чернігівська губернська учена архівна комісія. Велика заслуга у її відкритті належить історику О. Лазаревському. Першим її головою став історик і меценату граф О. Милорадович. Перші роки свого існування ЧГУАК практично нехтувала упорядкуванням і вивченням чернігівських архівів. Лише на початку ХХ ст., коли якісно змінився її склад і до керівництва приступив історик П. Добровольський, діяльність комісії активізувалась. Було вироблено порядок розгляду справ, призначених до знищення в установах і відомствах не тільки Чернігівської, але й сусідніх губерній, де архівних комісій не існувало (Київська, Волинська, Мінська). При ЧГУК було створено невеликий архів. До нього передавались матеріали про економічний стан селянських

господарств, рекрутські набори та ін. Був своєрідний вибірковий метод поповнення архіву, який мав негативні наслідки, оскільки розпорозувались і дрібнілись існуючі фонди. Попри недоліки, в архіві ЧГУК на кінець 1915 р. було близько 20 тис. опрацьованих справ. Третьою за часом виникнення в Україні стала Херсонська вчена архівна комісія (1898 р.). Комісія займалася головним чином відбором та зберіганням документів відомчих архівів, які знаходились у губернському Археологічному музеї. Брак коштів і кваліфікованих наукових кадрів, відсутність інтересу з боку держави призвели до згортання її діяльності в 1911 р. Відновлення діяльності ХВАК відбулось у 1915 р. Однак, вона й після цього не відзначалась активною і плідною роботою.

У 1903 р. було створено Катеринославську і Полтавську губернські вчені архівні комісії. У роботі комісій приймали участь такі відомі історики як В. Біднов та Д. Яворницький. Члени комісії допомагали різним закладам збирати матеріали з історії За рахунок ентузіазму членів першої комісії було виявлено, врятовано і залучено до наукового обігу цінні писемні джерела з історії Катеринославщини, Запорізької Січі тощо. За роки свого існування Катеринославська комісія видала 10 випусків своїх літописів. Основним напрямком діяльності Полтавської комісії стало збереження джерел і вивчення минулого Полтавщини та популяризація історичних знань. Попри це, вагомою складовою її праці було впорядкування архівної справи в губернії, виявлення, систематизація та збереження цінного архівного матеріалу. У 1914 р. члени комісії зібрали і опублікували документальні матеріали про архіви Полтавщини. Не маючи власного приміщення й архіву, вони все ж створили ряд колекцій, зберегли багато цінних документів, наприклад, урядовий архів губернського правління. У 1911 р. було розпочато організацію Київської губернської вченої комісії. І. Каманін (завідувач Київського центрального архіву давніх актів), як член Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, запропонував Раді товариства створити обласну вчену архівну комісію. Ця пропозиція знайшла підтримку у багатьох

членів товариства. У 1912 р. І. Каманін рекомендував створити Комісію з питань охорони писемних пам'яток при згаданому товаристві. Компетенція комісії мала поширюватися на архіви урядових та громадських закладів, а також на приватні архіви осіб тих губерній, які входили у межі діяльності товариства. Уповноважені Ради товариства провели серйозну роботу по вивченню стану та складу документів місцевих архівів. За допомогою та підтримкою генерал-губернатора Ф. Трепова наприкінці 1913 р. директору Археологічного інституту та Міністру внутрішніх справ було направлено колективне клопотання Комісії для розгляду давніх актів при Київському центральному архіві, Історичного товариства Нестора Літописця та ін. організацій. У січні 1914 р. була отримана позитивна відповідь обох інституцій.

У березні 1914 р. у Києві було відкрито Вчену архівну комісію. З професійного боку це була найкомпетентніша комісія, більшість членів якої мали науковий ступінь. Головою комісії було обрано В. Іконникова. Щойно розпочавши свою діяльність, комісія звернулася до ректора Університету св. Володимира з проханням виділити в Центральному архіві давніх актів приміщення для архіву і невдовзі отримала його. До архіву почали надходити перші матеріали: декілька грамот XVII–XVIII ст. з історії Києва, дві книги Румянцевського опису Малоросії тощо. І. Каманін почав складати систематичний опис (на картках) справ Київської казенної палати за XVIII ст.

Рада архівної комісії направила до Київської казенної палати клопотання про передачу до її архіву справ кінця XVIII ст., які не мали описів, а також справ за 1767–1782 рр. Наприкінці січня 1915 р. 14 в'язок надійшли до архіву комісії. З діяльністю Київської архівної комісії пов'язані позитивні зміни у становищі архівних фондів Правобережної України. Але за умов Першої світової війни їй не вдалося повністю розгорнути свою діяльність і у 1916 р. вона припинила своє існування. У 1915 р. виникла Харківська вчена архівна комісія та Волинський і Подільський відділи Київської губернської вченої архівної комісії. Але робота у цих комісія невпинно йшла на спад.

Загалом, губернським ученим архівним комісіям в Україні належала важлива роль у формуванні джерельної бази вітчизняної історичної науки та розвитку архівної справи. Саме вони доклали максимум зусиль до збереження документальної спадщини українського народу. Одним із основних напрямків роботи комісій стало створення історичних архівів та забезпечення їх функціонування. Такі архіви були організовані Чернігівською та Катеринославською комісіями. Члени Херсонської комісії використовували приміщення місцевого Історико-археологічного музею, а Київська розміщувалася у приміщенні Центрального архіву давніх актів. З усіх комісій широку видавничу діяльність розгорнули Таврійська, Катеринославська, Чернігівська та Полтавська. Завдяки їх публікаціям було залучено до наукового обігу багато першоджерел, віднайдених і опрацьованих членами комісії.

Документальні колекції науково-історичних товариств в Україні та приватні наукові архіви та колекції рукописних матеріалів. Важливе місце у створенні наукових архівів і документальних колекцій займає діяльність науково-історичних товариств. Крім згаданого ХІФТ, збиранням писемних пам'яток плідно займалися Одеське товариство історії і старожитностей, Церковно-історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії, Волинське та Подільське церковно-археологічні товариства, Історичне товариство Нестора-літописця, Київське товариство старожитностей і мистецтва, Київський відділ імператорського Російського воєнно-історичного товариства та ін. Вивчення складу, напрямів і методів формування архівів та документальних колекцій наукових товариств дає підстави розглядати колекції не тільки як зібрання історичних джерел, але й як своєрідне джерело з історії архівної справи. Разом з тим, науково-історичні товариства значну увагу приділяли формуванню власних **документальних колекцій та наукових архівів**. Документальні зібрання входили до складу або бібліотеки товариства (Одеське товариство історії і старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця), або рукописного відділу музею («древлехранилища»), створеного

товариством (церковно-історичні і археологічні товариства, Київське товариство старожитностей і мистецтва), або становили, власне, науковий архів (Київський відділ Воєнно-історичного товариства). Документальні колекції були важливим елементом джерельної бази наукових студій історичних товариств.

Умови, а звідси шляхи і методи формування документальних колекцій (архівів) наукових товариств, відрізнялися від тих, які були характерні для офіційних організацій – археографічних та губернських архівних комісій. Останні мали «*предписания*» з дозволем «*допускать немедленно и без препятствия*» до відомчих архівів. Лише допомога з боку місцевої влади, наприклад, сприяння головного начальника Новоросійського краю Одеському товариству історії і старожитностей, дозволяла, певною мірою, розгорнути евристичну діяльність.

Наукові архіви та документальні колекції наукових товариств були багатими за складом і змістом (рукописні книги, актові та наративні джерела із загальної історії, історії України та Росії, церковної та воєнної історії, історії права, філософії). Огляди, описи, каталоги архівів і документальних колекцій наукових товариств публікувалися в історичній періодиці, виходили окремими виданнями. Документальні зібрання науково-історичних товариств – важливе джерело вивчення шляхів міграції цілих документальних комплексів і окремих цінних для історичної науки документів.

Колекціонування писемних пам'яток приватними особами, що зародилося в давнину, стало поширеним явищем в Україні у XVIII ст., а в XIX – початку XX ст. стало помітним явищем наукового і культурного життя. Цьому сприяли інтенсивний розвиток історичної науки та значне зацікавлення освіченої частини суспільства українською історією і культурою. Колекціонуванням займалися переважно громадсько-політичні діячі, вчені, заможні аматори старовини, які формували свої колекції з документів різного походження за певними логічними принципами (хронологія, географія). Звичайним поштовхом до збиральницької діяльності було ознайомлення з родинними архівами. Саме вони

становили основу більшості доку ментальних колекцій, які надалі поповнювалися шляхом вилучення пам'яток із занедбаних або залишених напризволяще архівів ліквідованих установ, обміну з іншими збирачами, купівлі документів у байдужих до старовини власників чи букіністів.

Серед приватних документальних зібрань XIX ст. відомим і важливим у науковому відношенні був архів історика О. Лазаревського, в якому були зібрані матеріали XVII–XVIII ст. стосовно Чернігівської та Полтавської губерній. Остання велика праця **О. Лазаревського** «*Описание Старой Малороссии. Стародубовский полк*» майже повністю написана на матеріалах його власного наукового архіву.

Серед приватних збірок документів можна виокремити два різновиди: 1) колекційні зібрання; 2) наукові архіви. Характер писемних джерел, їхня тематика в приватних зібраннях значною мірою залежали від особистих і наукових інтересів збирача, відбивали вплив соціального середовища і виду занять власника колекції. Діяльність відомого колекціонера документальних пам'яток *М. Судієнка* в КАК допомогла йому сформувати багатий приватний архів. На початку 50-х років XIX ст. М. Судієнко придбав значну частину рукописів з архіву Полетик. Серед них були козацькі літописи та папери, що склали два томи «*Материалов*», які він видав. Приватний науковий архів відомого воєнного історика, музеєзнавця та колекціонера *П. Потоцького* складався з фамільного архіву Потоцьких – козацько-дворянського роду з Полтавщини, колекції документів з історії України та цінного документального зібрання з воєнної історії. Склад колекцій відзначався видовою і тематичною неоднорідністю. Наприкінці XIX ст. на зміну характерному для раніших часів потягу до формування універсальних колекцій, прийшло спеціалізоване колекціонування.

Незважаючи на те, що приватне колекціонування мало і свої негативні сторони (руйнування архівних фондів, які історично склалися, розпорошення документів), воно відіграло позитивну роль, оскільки врятувало від загибелі багато цінних документів,

сконцентрувало їх, надало можливість залучити до наукового обігу унікальні пам'ятки.

Розвиток архівної справи в Україні в XIX – початку XX ст. здійснювався в складаних і суперечливих умовах. З одного боку, розуміння важливості збереження архівних матеріалів, необхідності проведення архівних реформ, а з іншого – байдужість владних структур. Попри все це відбулися і значні зрушення у справі збереження архівних документів, відкрито державні історичні архіви у Києві та Харкові, розпочалася активна теоретична робота у багатьох аспектах архівної галузі.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте спільне і відмінне у створенні та діяльності Київського та Харківського історичних архівів.
2. Як на Вашу думку. Чи справилися з поставленими на них завданнями Губернські вчені комісії в Україні? Відповідь обґрунтуйте.

ЛЕКЦІЯ № 8 (2 год.)

РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД

План

1. Архіви та архівна справа в Україні в революційну добу 1917–1920 рр.
2. Розвиток архівної справи в Україні в 1920–30-х рр.
3. Архівна справа в Україні в період німецько-радянської війни.
4. Архівне будівництво в УРСР в 1945–1991 рр.

Основні поняття: «Айнзацштаб», «архівна реформа», «білі-отечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв Генерально-го секретаріатства в освітніх справах», «ВУКОПМИС», «Іспарт», «ЄДАФ», «ЦДАЖР УРСР», «ЦДІА УРСР у м. Києві», «ЦДІА УРСР у м. Львові», «ЦДАКФФД УРСР», «ЦДАНТД УРСР», «ЦДАМЛМ УРСР», «філіал ЦДАМЛМ УРСР».

Архіви та архівна справа в Україні в революційну добу 1917–1920 рр. Революційна стихія 1917 р., в яку поринула Україна, поставила на порядок денний Центральної Ради питання збереження історико-культурної спадщини українського народу, в тому числі – архівних документів, що залишилися від старого режиму й мали велике історичне, культурне і політичне значення.

Першими у поле зору нової влади стали архіви колишніх жандармських установ та охоронних відділень, які переходили в розпорядження громадських комітетів. До їх збирання залучалися громадські і культурні діячі. Під наглядом **С. Єфремова** жандармський архів Києва було перевезено до приміщення судової палати, де його було розібрано і упорядковано. Цікаво, що незважаючи на постійну небезпеку, він, на відміну від петербурзьких і московських фондів зберігся. Подібні дії відбувались в інших регіонах.

Найбільша загроза на той час нависла над приватними зібраннями поміщиків (фамільні, родинні архіви, колекції і т. п.). Адже в ході селянських заворушень документальні збірки мали мізерний шанс вберегтися. Так, лише дивом врятувався після розгрому і пожежі палацу Сангушків у Славуті маєтковий архів з документами другої половини XVII–XIX ст.

В умовах постійної зміни влади, фронту, вояки усіх без винятку воюючих сторін доклали руки до нищення документальної спадщини українського народу. Особливого поширення воно набувало в зимовий період, коли документи шли на підтримку багаття.

Питання збереженості історико-культурного надбання українського народу часів Центральної Ради перебувало в центрі уваги громадських комітетів охорони пам'яток культури і мистецтва. В їх роботі брали участь **М. Біляшівський, В. Модзалевський**. 11 січня 1918 р. Рада Центрального комітету охорони пам'яток мистецтва і культури виступила з ініціативою прийняття спеціального закону про охорону архівів.

Після створення Генерального Секретаріату у вересні 1917 р. у складі департаменту мистецтв Генерального секретаріатства в освітніх справах було створено Бібліотечно-архівний відділ, який очолив професор **О. Грушевський**. Відділ поділявся на архівну і бібліотечну секції. До роботи в архівній секції (штат 4 особи), залучалися історики **М. Василенко, С. Глушко** та ін.

Працівник Бібліотечно-архівного відділу спрямовували зусилля на розроблення моделі організації архівної справи, проведення архівної реформи. Тому розроблялась структура мережі установ архівної служби, концепція Національного і районних архівів; відновлювались контакти з архівними комісіями, робилися спроби заснування нових – у центрі й на місцях. Національний архів мав стати центральною архівною установою для зосередження документів державного значення, в т.ч. і повернутих із Росії. Передбачалась і підтримка районних архівів. До компетенції відділу входило науково-методичне забезпечення і координація

археографічної роботи архівних комісій на місцях. Співробітники відділу займалися виявленням архівних матеріалів для передання їх на державне зберігання. За умови тимчасової неможливості концентрації документів у державних архівах укладалися докладні інвентарні описи виявлених документальних комплексів. Планувалось приступити до створення науково-довідкового апарату, по можливості його опублікувати. Відділ прагнув займатись також публікацією архівних документів. Для цього передбачалось видавати археографічний часопис «*Пам'ятки*».

Попри всі труднощі відділ встановив контакти з губернськими вченими архівними комісіями, місцевими віддами товариства «*Просвіта*». Для того, щоб з'ясувати загальну картину стану архівної справи проводилось анкетування архівів. При відділ засновувались бібліографічна і археологічна комісії (по 6–8 членів) для розроблення теоретичних і практичних проблем бібліографознавства та археографії.

Проте політичні події, які розвивались на той час в Україні, стали на заваді реалізації цих планів. Вони ж також негативно вплинули на поточне діловодство центральних установ.

Лише з політичною стабілізацією часів Української Держави було взято курс на реформування архівної справи. Розпочалось робота над виробленням Проекту архівної реформи.

У часи гетьманату при Міністерстві освіти (керівник М. Василенко) було створено Головне управління у справах мистецтва і національної культури (ГУСМНК), яке очолив **П. Дорошенко**, який підняв питання про створення Державного архіву. Безпосередньо архівними питаннями займався Архівно-бібліотечний відділ, керівником якого став **В. Модзалевський**. Йому вдалося долучити до вирішення нагальних архівних проблем відомих вчених, як **Д. Багалія, І. Каманіна, О. Левицького, В. Міяковського**. Співпрацю з відділом продовжив його колишній голова **О. Грушевський**.

Проект архівної реформи в Українській державі був розроблений за правління гетьманського уряду П. Скоропадського. Проведення загальної архівної реформи державного характеру

запропонував Архівно-бібліотечний відділ. Основний зміст реформи полягав у проголошенні **державної власності на архівні документи**. Архівні справи всіх відомств, які втратили актуальність для поточного діловодства, ставали власністю держави. Центральною установою архівної системи мав стати **Національний архів** (НА) Української держави (або Головний державний архів). Крім НА, в Києві передбачалося створити **губернські архіви**. Крім останнього НА мали підпорядковуватися археографічна комісія, наукові архівні комісіями на місцях. Комісіям у Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Києві, Сімферополі планувалося надати статус державних установ зі збільшенням штату і функції контролю за станом діловодства у місцевих установах. Строк зберігання документів у відомствах передбачався 50 років. У НА, на думку ініціаторів реформ, мали зосереджуватися документи загальнодержавного характеру, які відображали діяльність головних державних установ, а в губернських архівах – справи і документи губернських інституцій. Як видно, ідеї централізації архівної справи, витoki якої сягають XIX ст. (проекти реформ в Російській імперії), одержали конкретизацію в реформі, розробленій в Україні у 1918 р.

Ще один проект архівної реформи було запропоновано **I. Камніним**. Він передбачав створення Головного архівного управління, НА з науковими інституціями при ньому, трьох крайових центральних архівів у Києві, Харкові і Одесі, губернських і повітових архівів.

Тоді ж активно здійснювалася розробка Статуту НА, який мав поділятися на 5 відділів: сучасний, старих справ (до XIX ст.), Київський архів давніх актів, обласний (ліквідованих установ) і церковний.

Попри те, що програму архівної реформи, зокрема створення НА, уряду П. Скоропадського реалізувати не вдалося, було суттєво збільшено асигнування на утримання Київського архіву давніх актів. Вирішенню проблеми забезпечення архівних установ кваліфікованими фахівцями мало сприяти заснування при

НА українського археологічного інституту, який з 3 листопада 1918 р. розпочав підготовку майбутніх археологів, бібліотекарів, архівістів, мистецтвознавців Київський археологічний інститут. Активно проводилася робота по створенню спеціалізованої бібліотеки з питань архівознавства і бібліотекознавства. При відділі було засновано збірку архівних матеріалів про культурно-громадське життя – «**Літературний архів**», яка складалася з відділів автографів, автобіографій, бібліографії та іконографії.

Директорія УНР теж приділяла увагу архівній справі. Головна увага уряду була зосереджена на зберіганні архівних документів. Тоді ж, керівник Архівно-бібліотечного відділу **В. Модзалевський** подав головно-управляючому справами мистецтв і національної культури доповідну записку, в якій переконував в необхідності архівної реформи та її основні засади: 1) концентрація архівних фондів у відомстві ГУСМНК; 2) законодавче закріплення державної власності на документи; 3) створення НА на базі Київського центрального архіву зі збільшенням штатів і надання відповідного приміщення; 4) надання характеру державних установ зі збільшенням складу співробітників архівним комісіям у Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Сімферополі; 5) створення міжвідомчої комісії для докладного розроблення всіх питань, пов'язаних з архівною реформою; б) забезпечення збереженості приватних архівних і книжних колекцій шляхом передачі їх губернським архівним комісіям. Розроблені законопроекти про заснування НА, допомоги архівним комісіям, поліпшення стану Центрального архіву були подані на затвердження. На заваді реалізації задумів архівної реформи стали суспільно-політичні події.

У Кам'янецьку добу, з певною державною стабілізацією, було здійснено певні заходи щодо рятування архівних скарбів. Науковою основою процесу став Кам'янець-Подільський державний університет. У липні 1919 р. тут розпочала роботу архівна комісія на чолі з деканом історико-філологічного факультету, професором **П. Клименком**. Нею було запропоновано розробити закон про архівну справу та інструкції архівним комісіям; створити ме-

режу державних архівних установ, підпорядкованих окремому міністерству; організувати спеціальну вищу археографічну школу, а до початку її роботи – провести в університетських містах короткотермінових курсів.

30 серпня 1919 р. при Міністерстві Народної Освіти було створено підзвітну особисто міністру Архівну комісію для підготовки інструкцій з охорони пам'яток старовини і мистецтв, здійснення централізованого керівництва охороною архівів, музеїв, збірок старовинних і мистецьких колекцій, контролю за паперовою фабрикою Лідії Коцебу. Відібрані архівні матеріали мали передаватися до «**Музею-Архіву Визволення України**», закон про заснування якого було підписано лише 1 вересня 1921 р.

Важливим заходом Архівної комісії була підготовка на початку вересня **1919 р.** проекту закону «**Про охорону пам'яток старовини і мистецтва**», згідно з яким історико-культурні скарби українського народу підпадали під юрисдикцію держави, а ГУСМНК отримувало контроль над приватними, громадськими і державними збірками.

Наприкінці 1919 – початку 1920 рр. стан архівної справи погіршився у зв'язку з виїздом з Кам'янця-Подільського більшості авторитетних діячів культури. Військове відомство доклало усіх зусиль для збереження хоча б військових архівних документів, рахуючи їх у кількості 7 тис пудів. Проте значну частину документів було безповоротно втрачено.

Розвиток архівної справи в 1920–30-х рр. Практичні заходи щодо реформування архівної галузі, централізації та націоналізації архівної справи почали здійснюватися після встановлення в Україні радянської влади.

У січні 1919 р. у Харкові в складі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) Наркомосвіти УСРР було створено архівно-бібліотечну секцію на чолі з В. Барвінським, як всеукраїнську установу з керівництва архівною справою. Рішенням Наркомосвіти УСРР у липні 1919 р. архівну секцію

ВУКОПМИС було перейменовано в Головне управління архівною справою, підпорядковане позашкільному відділу Наркомосвіти УРСР. Його очолив В. Модзалевський.

Основи архівної політики радянського уряду було викладено у **«Тимчасовому положенні про архівну справу»**, затвердженому РНК УРСР 20 квітня 1920 р. Всі архіви, в т. ч. і приватні документальні зібрання, оголошувалися загальнонародним надбанням. Архіви ліквідованих установ, а також архівні документи діючих установ і організацій передавалися у повне розпорядження архівних секцій при губнаросвітах, встановлювалася відповідальність у законодавчому порядку за знищення і продаж архівів.

28 квітня 1921 р. на базі Архівного відділу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини було створено **Головне архівне управління**, на яке покладалося загальне керівництво архівною справою в Україні, організація мережі архівних установ, проведення наукових досліджень у галузі архівної справи (**М. Скрипник** (голова), **Д. Багалій**, **В. Веретенников**, **М. Довнар-Запольський** та ін.). Головархів складався з чотирьох відділів: архівознавства, обліково-контрольний, експертний, історико-революційний. Паралельно з Головархівом до 1922 р. діяла **Особлива всеукраїнська архівна комісія**, всі права та обов'язки передавалися Головархіву.

Ще одним із завдань стало створення мережі губернських архівних управлінь. Зі створенням губархівів пошвидко архівне будівництво на місцях. Проте, попри здійснені організаційні заходи, стан архівної справи в цей період був катастрофічним. Відбувалося постійне скорочення штатів місцевих архівних установ. А НКО УСРР, якому підпорядковувався Головархів, не приділяло організації архівної справи належної уваги.

У 1920–30-х роках розгорнулася практична централізація документів в архівосховищах і організація центральних архівів республіки: *Центрального архіву революції у Харкові (січень 1922 р.)*, *Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича у Києві (травень 1922 р.)*, *Центрального архіву праці (1925 р.)*,

Всеукраїнського центрального фотокіноархіву (1931 р.). Постановою РНК УРСР «Про охорону архівів» від 31 жовтня 1922 р. оголошувалося створення єдиного Державного архівного фонду (ЄДАФ).

З 1920 р. поряд з державною архівною системою в Україні формувалася друга офіційна архівна структура – **партійні архіви** як складова частина архівного фонду Комуністичної партії. Формування партархівів офіційно започаткувала постанова РНК РРФСР (вересень 1920 р.) про створення комісії для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії російської комуністичної партії більшовиків. Пізніше ця комісія стала більш відомою під назвою **Істпарт**. В Україні таку комісію було утворено навесні 1921 р. при ВУЦВК. У 1922 р. у Харкові був організований Центральний архів революції, який фактично підпорядковувався Істпарту. З реорганізацією в 1929 р. Українського Істпарту в Інститут історії партії і Жовтневої революції в Україні при ЦККП(б)У і створенням **Єдиного партійного архіву КП(б)У** в республіці почала діяти автономна архівна система. Після утворення областей формувалися партійні архіви обкомів КП(б)У. Згодом Єдиний партійний архів виділився в самостійну одиницю – Центральний партархів ЦК КП(б)У. У 1940 р. функціонувало 17 партархівів.

З січня 1923 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) затвердив «Положення про Центральне архівне управління», за яким **Головарх** при Наркомосі УРСР реорганізовано в **Українське центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК**.

Укрцентрархів здійснював загальне керівництво архівною справою в республіці. Місцевими органами Укрцентрархіву були губархіви при президіях губвиконкомів, при яких створювали губернські історичні архіви для зберігання, впорядкування і наукового розроблення місцевих архівних матеріалів.

Адміністративно-територіальні реформи в Україні в 1920–30-ті рр. супроводжувалися не тільки перебудовою мережі центральних і місцевих архівних установ (організація окружних у

1925 р., місцевих у 1930 р., обласних у 1932 р. архівних управлінь, створення крайових, державних обласних історичних, міських і районних архівів), але й вирішенням практичних питань охорони архівів і архівних фондів, концентрації документів, опрацюванням методик їхнього опису, класифікації, зберігання та використання.

Перші підсумки розбудови мережі архівних установ України були підбиті ***І Всеукраїнською нарадою архівних працівників*** (Харків, грудень 1924 р.).

Основним завданням центральних архівів у цей час залишалося збирання, зберігання й упорядкування документів, складання описів, оглядів фондів та покажчиків.

У той же час, стримувала темпи архівного будівництва велика плінність кадрів та недостатня підготовка архівних працівників. Особливо це проявлялося в райміськархівах. Так, тут до 1939 р. із 480 осіб працювали до 1 року – 281 особа, до 3 років – 113, більше 3 років – 86. Початкову освіту мали 371 особа, середню – 108, вищу – 1. Негативно позначилася і кампанія *«за очищення архівної мережі від чужого, класово ворожого, псевдонаукового, баластного елементу»*. Досвідчені архівісти замінювалися молодими фахівцями, за класово-партійним критерієм.

Неодноразові спроби керівництва архівною службою Російської Федерації створити союзний орган управління архівною справою зустріли рішучий опір українських архівістів. Через протидію України лише у квітні 1929 р. було створено ЦАУ СРСР.

Партійно-державна диктатура в архівній галузі, яка опиралася на репресивний апарат ОДПУ–НКВС, привела до повного одержавлення архівів. Партійно-урядові органи організували кампанії по *«чистці»* архівів (так звані макулатурні кампанії) і архівних кадрів. Репресії 1920–30-х рр. мали негативний вплив на розвиток українського архівознавства. Наступ партійної ідеології на українське архівознавство знайшов вияв у *«нищівній критиці»* науковців-архівістів на сторінках архівознавчих видань *«Радянський архів»* та *«Архів Радянської України»*, звільненні з роботи

досвідчених архівістів і заміні їх членами партії, в арештах архівістів, починаючи з керівного складу. Ворожими марксистсько-ленінській ідеології було визнано погляди відомих українських теоретиків-архівістів В. Веретенникова, В. Романовського, В. Барвинського та ін.

Логічним завершенням курсу більшовиків на тотальну політизацію і одержавлення архівів стало підпорядкування архівної системи НКВС. У 1938 р. уряд СРСР прийняв постанову передати управління архівами і мережу архівних установ НКВС СРСР. Центральне архівне управління СРСР було реорганізоване в Головне архівне управління НКВС СРСР, якому підпорядковано архівні установи союзних республік. З березня 1939 р. відання архівними установами передавалося НКВС УРСР. **Центральне архівне управління УРСР** було перетворене на **Архівний відділ НКВС УРСР** (з червня 1941 р. – **Архівне управління НКВС УРСР**). Центральні і обласні історичні архіви підпорядковувалися відповідно народному комісару внутрішніх справ УРСР та начальникам управлінь НКВС областей, міські і районні архіви – начальникам міських і районних відділів НКВС. Наслідком включення архівів у систему органів НКВС була строга централізація і секретність. Засекреченими виявилися не тільки документи, які складали державну або військову таємницю, але й відомості про роботу самих архівів. Складалися секретні архівні путівники (під грифом «для службового користування»), секретні збірники документів.

Архівна справа в Україні в період німецько-радянської війни. Діяльність архівних установ України з початком гітлерівської агресії підпорядковувалася вимогам воєнного часу. Першочерговим завданням стала евакуація документальних матеріалів на Схід. Згідно постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня 1941 р. про порядок вивезення й розміщення людей та цінного майна на усі цінності, сировинні та продовольчі запаси, які неможливо було вивезти, мали нищитися з метою запобігання їх використання ворогом. До евакуації призначалися *особливо цінні*

та унікальні документи: матеріали, які характеризували обороноздатність СРСР; документи оперативного значення, необхідні для роботи радянських органів; матеріали, які могли бути використані ворогом; документація про особовий склад архівних органів і державних архівів.

Невідкладному і обов'язковому вивезенню підлягали секретні і надсекретні фонди, які мали оперативне значення для НКВС: списки і картотеки на «ворогів народу», осіб, підозрілих у шпигунстві. Водночас найдавніші і найцінніші у науковому відношенні фонди залишалися невивезеними. На початку липня 1941 р. Архівне управління НКВС УРСР встановило порядок евакуації архівних фондів. Керуючись політичними пріоритетами і вузьковідомчими інтересами, керівні архівні органи НКВС наказували знищувати ті матеріали, які не вдалося евакуювати.

Санкціоноване знищування документів та руйнування архівних приміщень відбувалося і з партійним архівним фондом. Через відсутність достатньої кількості вагонів для вивезення архівних матеріалів партійні органи наказували спалювати документи, щоб вони не потрапили до рук окупантів. Із 1,5 млн справ усіх партархівів евакуйовано було лише 700 тис. Найбільших втрат партійні фонди зазнали в Київській, Дніпропетровській, Житомирській, Кам'янець-Подільській областях.

З початком війни було створено експертно-перевірні комісії, завдання яких полягало у вилученні до макулатури малоцінних документів. Малоосвічені працівники вилучали документи для знищення. І оскільки це робилося поспіхом, важко з'ясувати, скільки документів залишилося на момент евакуації.

До початку жовтня 1941 р. в тил було вивезено 60 вагонів – близько 6500 фондів, 1,5 млн справ. Українські архіви евакуювалися до Златоуста, Актюбінська, Омська та інших міст. Евакуйовані держархіви УРСР після розміщення й систематизації архівних документів за фондами приступили до організації використання архівної інформації в оперативних, агітаційно-пропагандистських та наукових цілях. Працівники архівів склали спе-

ціальні довідники та історичні довідки, готували статті, популярні брошури, матеріали для радіопередач і збірників документів. Архівісти постійно виступали з лекціями і доповідями перед місцевим населенням, організовували документальні виставки.

На окупованій території України діяли кілька установ, метою яких було опрацювання та вивезення до Німеччини документів місцевих архівів. Однією із них була **СС-зондеркоманда Кюнсберга**, підпорядкована міністру закордонних справ Ріббентропу. В її завдання входило виявлення із залученням пошукових команд відповідних об'єктів, охорона та вивіз конфіскованої документації. Документи або забиралися всі без ґрунтовної класифікації, або перевірялися на місці. При зондеркоманді діяв науковий штаб. У рамках військової групи «Південь» в Україні діяла команда «Потсдам» з підгрупами в Києві, Одесі, Харкові та Криму.

Головною німецькою установою до кінця 1942 р., яка розробляла архівні фонди України, був **Айнзацштаб** рейхсляйтера Розенберга. Його структура включала в себе керівництво штабу, головні робочі групи та робочі групи, зондеркоманди та зондерштаби. Головна робоча група включала 5 робочих груп (у Києві, Харкові, Херсоні, Криму, Дніпропетровську). Водночас діяли 4 зондеркоманди (в Одесі, Мелітополі, Миколаєві, Чернігові).

До завдань робочих груп входило опрацювання, окрім інших культурних цінностей, матеріалів канцелярій та архівів церковних установ і конфесійних об'єднань, архівів комунальних служб, а також інших інституцій. Групи мали збирати матеріал, призначений для вивезення до рейху, а також виділяти документи до знищення, якщо вони не мали вартості. На упорядкований матеріал складалися списки. Завдання зондерштабів полягало в збереженні та впорядкуванні архівів колишнього СРСР, дослідженні їх з точки зору ідейної боротьби з противниками націонал-соціалізму.

В діяльності Айнзацштабу виділяють два етапи: *перший* (жовтень 1941 р. – березень 1942 р.) – проведення конфіскаційних заходів, огляд архівів і вивезення найцінніших документів до рейху, віднесення питань архівної справи до компетенції місцевих

установ; *другий* (квітень-грудень 1942 р.) – розроблення наказів, що регламентували діяльність у галузі архівної справи, поступова підготовка її передачі до рейхскомісаріату, остаточна ліквідація керівництва архівною справою з боку місцевого самоврядування та її підпорядкування установам німецького окупаційного управління.

У кінці 1942 р. було створене ***Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при рейхскомісарові України***, яке очолив директор Берлінського державного архіву ***Г. Вінтер***. У 1943 р. Айнзацштаб передав цій установі контроль над архівною справою в рейхскомісаріату України. Архіви на території військової зони залишилися у відомчому підпорядкуванні Айнзацштабу.

Підрозділом нової провідної організації, яка займалася питаннями культурних установ в Україні, став ***Крайовий архів у Києві*** (грудень 1942 – вересень 1943 рр.), утворений на базі Головного історичного архіву ім. Антоновича, який об'єднав на цей час обласний архів, архів давніх актів, військово-історичний архів та міський архіви Києва. На чолі Крайового архіву було призначено д-ра ***Байнца***. Фактично компетенція Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями поширювалася лише на архіви, а за музеями та бібліотеками зберігав контроль Айнзацштаб.

Грабіжницька політика окупаційних архівних служб щодо архівних цінностей активізувалася з осені 1943 р. Почалося масове вивезення і нищення архівних фондів, руйнування архівних приміщень. Нацистське командування вивозило на Захід цінні матеріали, які з точки зору фашистської пропаганди характеризували німецький вплив на інші землі, досягнення німецьких колоній. Першорядними вважалися документи німецьких громад в Україні, актові книги місцевих магістратів (як приклад функціонування середньовічного магдебурзького права).

У зв'язку із наступом радянських військ розпочалася евакуація архівів з окупованих територій. У вересні 1943 р. Крайове управління архівами, бібліотеками і музеями було евакуйоване до Кам'янця-Подільського. Новий керівник Крайового архіву

М. Тищенко організував на новому місці розбирання та первинну систематизацію документів і матеріалів, привезених із Києва. У грудні 1943 р. розпочалося перевезення архівних матеріалів в Тропау. Вивезенням та нищенням архівних документів займалася також і румунська окупаційна влада.

Взимку 1942–1943 рр., із звільненням східних районів України, розпочалося відновлення роботи архівних установ. 23 квітня 1943 р. НКВС УРСР затвердив **«Інструкцію про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР у районах України, визволених від німецько-фашистських окупантів»**. У документі визначалися завдання відбудови архівного господарства республіки: 1) відновлення діяльності відділів держархівів УНКВС областей, обласних архівів та їх філіалів; 2) виявлення й концентрація документів періоду Великої Вітчизняної війни, у т.ч. окупаційних установ, організації підприємств; 3) організація використання архівної інформації в оперативних, наукових і агітаційно-пропагандистських цілях; 4) збирання матеріалів про звірства і злочини фашистів і надання допомоги місцевим комісіям у складанні відповідних актів.

12 серпня 1943 р. НКВС УРСР видав спеціальний наказ **«Про збирання документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни в районах УРСР, визволених від німецько-фашистських загарбників»**.

У листопаді 1943 р. до Києва повернулося Управління державними архівами НКВС УРСР. У грудні цього ж року в Києві були створені Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центральний державний історичний архів УРСР, Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР; у Харкові – філіал ЦДАЖР УРСР та філіал ЦДІА УРСР, у Львові – філіал ЦДІА УРСР. Одночасно підлягали ліквідації у Харкові Центральний державний історичний архів і Центральний архів праці (фонди до філіалу ЦДАЖР УРСР), Центральний архів революції (фонди до ЦДІА у Києві); у Києві, Львові та Харкові – центральні архіви давніх актів (фонди до ЦДІА УРСР

та його філіалів у Львові й Харкові); Військово-історичні архіви у Києві та Харкові (фонди до військових відділів Київського й Харківського облдержархівів).

Із завершенням війни до Німеччини, Чехословаччини, Румунії, Польщі було відряджено шість груп працівників Головархіву НКВС СРСР для розшуку та повернення документів, вивезених нацистами з державних та відомчих архівів СРСР у 1941–1944 рр., окупаційних установ, архівів російських установ та військ, переміщених під час Першої світової війни та громадянської війни, а також вивезення архівів іноземного походження, що мали оперативне та науково-історичне значення.

Архівне будівництво в УРСР в 1945–1991 рр. У повоєнний період в архівному будівництві виділяється три етапи:

Перший етап (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.) характеризується відновленням діяльності архівних установ та відбудовою їх приміщень. Основні зусилля архівістів спрямовувалися на повернення вивезених у роки війни архівних документів республіки зі східних районів СРСР і з-за кордону, концентрацію в них матеріалів, які відклалися в ході Другої світової війни.

Незважаючи на ряд труднощів, станом на 1945 р. в республіці відновили діяльність Управління державними архівами НКВС УРСР, три центральні державні архіви та їх філіали, 24 обласні архівні відділи і 24 обласні державні архіви та 8 філіалів, 746 районних і 69 міських державних архівів. Не вдалося відновити лише мережу архівів західних областей УРСР. В інших областях через відсутність приміщень багато районних і міських архівів діяли лише формально. Матеріальна база архівних установ залишалася незадовільною. Архівосховища розміщували в непристосованих приміщеннях, до роботи в архівах залучалися не тільки архівісти, а й працівники інших установ та організацій. Державні архіви переводили з одного приміщення до іншого або навіть до іншого міста. Все це призводило пошкодження і навіть нищення документів. Тому 5 липня 1946 р. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР прийняли

постанову **«Про поліпшення розміщення державних архівів в областях УРСР»**. На будівництво і ремонт приміщень державних архівів щорічно з бюджету виділяли близько 1 млн крб. Обладнання та оновлення здійснювалося часто за рахунок бюджету місцевих органів влади та органів внутрішніх справ. Практикувалося вирішення проблеми забезпечення архівів приміщення за рахунок культових споруд. Загалом, у перші повоєнні роки робота по зміцненню матеріальної бази архівів зводилася до ремонту архівних приміщень та їх заміни більш придатними.

На кінець 1940-х рр. матеріальна база центральних і обласних державних архівів дещо покращилася. Становище ж районних архівів було значно гіршим (на 1948 р. з 761 райдержархівів 274 не мали приміщень, а 272 – потребували ремонту). Лише на початку 1950-х рр., коли було відбудовано більшість стратегічних об'єктів республіки, архівна галузь отримала додаткові кошти. Було відремонтовано значну кількість приміщень райдержархівів. Проте мали місце випадки, коли, замість надання архіву більш пристосованого приміщення, у нього забирали й те, в якому він перебував до цього часу.

Серед одних із головних завдань у повоєнний час було повернення в Україну фондів, евакуйованих до східних районів СРСР або вивезених загарбниками під час окупації. До початку 1946 р., в результаті заходів по реєвакуації, основну частину документів було повернуто до України.

Упродовж повоєнних років архіви республіки розгорнули роботу з комплектування. Деякі архіви доводилося створювати практично заново. Одночасно проводилася робота з експертизи цінності документів. Для цього в 1946 р. було створено Експертно-перевірну комісію, до складу якої ввійшли найдосвідченіші архівісти. Очолював комісію **А. Грінберг**.

Для вирішення проблеми нестачі кадрів 31 серпня 1944 р. було відкрито кафедру архівознавства, а згодом історико-архівне відділення у КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Розпочалося функціонування аспірантури при ЦДІА УРСР у Києві, яку перевели до КДУ. Водно-

час при Архівному управлінні республіки і центральних і обласних державних архівах було налагоджено підвищення кваліфікації архівних кадрів шляхом організації гуртків, семінарів, нарад, курсів тощо. З 1952 р. розпочалося проведення республіканських конференцій-нарад молодих спеціалістів. Обговорення проблем і обмін досвідом вівся і на сторінках науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління НКВС УРСР, заснованого в 1947 р. Протягом 1945-1955 рр. штати державних архівів поповнили 120 молодих спеціалістів (93 із них випускники КДУ ім. Т. Г. Шевченка).

Другий етап (середина 1950-х рр. – друга половина 1960-х рр.) відображає зміни в галузі, пов'язані із загальною лібералізацією суспільного життя в країні в умовах хрущовської відлиги, що проявилася в частковому розсекреченні документів, розширенні науково-дослідної та науково-інформаційної роботи, спрощенні доступу дослідників до архівних документів, розширенні міжнародних зв'язків архівних установ. Проте вже з початку 1960-х рр. почалося згортання лібералізаційного процесу, повторне засекречення документів, встановлення жорстокої цензури, посилення контролю за діяльністю архівів з боку партійно-державного апарату. Підпорядкування 1960 р. Архівного управління Раді Міністрів УРСР не спричинило радикальних змін і не виправдало надій на демократизацію галузі.

Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1956 р. констатувала, що архіви ряду міністерств і відомств республіки перебувають у незадовільному стані, не забезпечені підготовленими кадрами. Зазначалося, що такі явища характерні і для державних архівів усіх рівнів.

Лібералізація суспільного життя в країні сприяла розширенню міжнародних зв'язків українських архівістів: вступ Архівного управління республіки до *Міжнародної ради архівів* (1956 р.), участь у роботі наукових конференцій цієї організації

Розпочалося розсекречення деяких архівних фондів. До кінця 1957 р. було розсекречено 62 % одиниць зберігання, що перебували у таємному зберіганні. Це сприяло розширенню тематики

науково-дослідних робіт, залученню до наукового обігу нових документів. Спрощення доступу до архівів призвело до збільшення послуг читальних залів архівів.

Наприкінці 1950-х років було започатковано видання путівників держархівів УРСР. Проте вони не повно відображали склад і зміст документів архівного фонду республіки. Багато документів залишилися засекреченими.

13 серпня 1958 р. було затверджено нове Положення про Державний архівний фонд СРСР і мережу центральних державних архівів СРСР, згідно якого архіви окремих відомств і установ отримали права постійного зберігання документів.

У червні 1960 р. Архівне управління республіки було підпорядковано Раді Міністрів УРСР. 9 вересня уряд республіки затвердив **«Положення про Архівне управління при Раді Міністрів УРСР»**, згідно з яким головним завданням архівних установ визнавалося збереження документальних матеріалів та забезпечення їх наукового використання.

Зі створенням у 1966 р. у системі Головархіву СРСР Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства і архівної справи науково-дослідна робота в архівах республіки здійснювалася за планами і завданнями цього інституту. Пропозиція відкриття у Києві філіалу цього інституту не знайшла підтримки серед центрального керівництва.

27 вересня 1963 р. Рада Міністрів України ухвалила постанову **«Про заходи по поліпшенню архівної справи в республіці»**, згідно якої передбачалося поліпшити науково-методичну й науково-дослідну роботу, вдосконалити НДА і провести каталогізацію фондів, вжити заходів для покращення збереження і використання документів. Центральні й обласні державні архіви та їх філіали почали приймати фотодокументи (до цього часу лише ЦДАКФФД УРСР). Планомірного і цілеспрямованого характеру набуло приймання документів відомчих архівів.

У 1958 р. уряд республіки затвердив нову мережу державних архівів УРСР (філіал ЦДА УРСР у Львові було перетворено на ЦДА

УРСР у м. Львові, філіал ЦДАЖР УРСР об'єднано з ЦДАЖР у Харкові, в Києві, Харкові і Севастополі на базі міських архівів із перемінним архівним складом організовувалися міські державні архіви з постійним складом документів). У 1959 р. було прийнято постанову щодо районних і міських державних архівів з перемінним складом документів. Балтський, Кілікійський, Лубенський, Глухівський і Шепетівський міські державні архіви було перетворено на районні. З ліквідацією Дрогобицької області Самбірський облдержархів отримав статус філіалу Львівського облдержархіву. У 1963 р. мережу держархівів України було приведено у відповідність з новим адміністративно-територіальним устроєм республіки.

У 1966 р. у Києві було створено Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва, а в 1969 р. у Харкові розпочав роботу Центральний державний архів науково-технічної документації України.

Значна увага приділялася поліпшенню кваліфікації складу архівних працівників. Для обміну досвідом активно практикувалися наради та курси перепідготовки. Набуло поширення проведення республіканських наукових конференцій з архівознавства та інших спеціальних наукових дисциплін (1961 р., 1965 р., 1968 р., 1970 р.).

Третій етап (початок 1970-х рр. – 1991 р.) позначений домінуванням авторитаризму, повного контролю над галуззю з боку партійно-бюрократичного апарату щодо практичної діяльності, тематики документальних публікацій і наукових досліджень. Деякі прояви демократизації в діяльності архівів розпочалися лише наприкінці 1980-х рр. і були зумовлені кризою партійно-державної системи, яка привела до розпаду СРСР та істотних змін в організації архівної справи в Україні.

9 червня 1970 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову **«Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки»**, у відповідності з якою було розроблено план роботи галузі на 1971–1975 рр. Планом передбачалося поліпшити умови зберігання документів,

технічне оснащення архівних установ, організацію науково-дослідної роботи, вдосконалити НДА. Особлива роль відводилася розширенню і поліпшенню використання документів.

Згідно постанови уряду від 22 квітня 1974 р. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР перетворювалося в Головне архівне управління при Раді Міністрів. У 1975 р. відбулося відкриття Літературно-меморіального будинку-музею О. Корнійчука – філіалу ЦДАМЛМ УРСР в с. Плюти Обухівського району Київської області.

Важливе місце в архівному будівництві 1970–1980-х рр. належало заходам щодо реалізації програми будівництва і реконструкції архівних споруд. Упродовж 1971–1991 рр. стали до ладу нові приміщення ЦДАКФФД, ряду обласних архівів. Проводилася роботи по заміні дерев'яних стелажів на металеві. Широко розгорталася роботи з мікрофільмування.

У 1980 р. було затверджене нове положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів України і мережу центральних державних архівів, яку складали ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві, ЦДІА УРСР у м. Львові, ЦДАКФФД УРСР, ЦДАНТД УРСР, ЦДАМЛМ УРСР, філіал ЦДАМЛМ УРСР – Літературно-меморіальний будинок-музей О. Корнійчука в с. Плюти Обухівського району Київської області. Головархів набував статусу союзно-республіканського органу державного управління з підпорядкуванням Раді Міністрів УРСР і Головахіву СРСР. Керівництво архівною справою в республіці Головархів здійснював безпосередньо або через архівні відділи виконкомів обласних Рад. Позитивним зрушенням стало підвищення статусу колегії, члени якої затверджувалися Урядом і мали право в разі розбіжностей з керівництвом при розгляді найважливіших питань розвитку архівної справи повідомляти про свою думку Раду Міністрів України.

30 січня 1985 р. Рада Міністрів республіки прийняла постанову **«Про стан і заходи по дальшому розвитку і вдосконаленню архівної справи в республіці»**, в якій відмічалися істотні недоліки в архівній роботі: незадовільні умови зберігання документів у держархівах Житомирської, Закарпатської, Київської, Хмельниць-

кої, Харківської областей. Через завантаженість архівосховищ не проводилося комплектування Харківського, Чернігівського, Івано-Франківського, Полтавського облдержархівів. Зазначалося, що багато архівних установ слабо оснащені реставраційною, мікрофільмуючою технікою.

Для покращення архівної роботи Уряд республіки намагався змінити систему управління галуззю. У 1988 р. було ліквідовано архівні відділи облвиконкомів, а їхні функції покладалися на держархіви областей, яким надавався статус місцевих органів державного управління архівною справою. Однак уже в травні 1989 р. було визнано що даний крок ускладнив управління галуззю та контроль за зберіганням документів.

У період перебудови в архівній розпочалося переведення на загальне зберігання частини засекречених матеріалів. З цією метою у обмеження і розширення доступу до документів. Зміни, які розпочалися в галузі наприкінці 1980-х рр., хоча й сприяли її демократизації, не могли відвернути тих кризових явищ, які ставали все відчутнішими. Постала потреба професійного товариства архівістів, яке б обстоювало їхні інтереси. Наприкінці 1989 р. при Головархіві СРСР було створено громадську раду, яка розпочала підготовку до створення союзного архівного товариства. Створена в 1991 р. Спілка архівістів України об'єднала працівників державних і відомчих архівів, науковців і громадських діячів. У цьому ж році архіви компартії і частину документів з архівів КДБ було передано на зберігання до державних архівів, а Архів Інституту історії партії перетворено на Центральний державний архів громадських об'єднань України.

У період Української революції 1917–1920 рр. діяльність національних урядів Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР в архівній сфері здійснювалася у складних воєнно-політичних умовах, зосереджувалася на врятуванні архівних матеріалів. Важливе значення мала спроба архівної реформи

1918 р., яка полягала у проголошенні державної власності на архівні документи, централізації архівів, створенні Національного архіву Української держави та підготовці архівних кадрів

Радянська доба розвитку українського архівознавства характеризується неоднозначністю та суперечністю. Вагомий відбиток на неї відклали суспільно-політичні події тих часів.

Питання самоконтролю:

1. Які на Ваш погляд були і чому успішні дії в архівній сфері Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР?
2. У чому проявилася неоднозначність і суперечливість розвитку українського архівознавства у міжвоєнний період?
3. Охарактеризуйте архівну справу в Україні в умовах нацистської окупації.
4. Як еволюціонувала архівна справа в УРСР в 1945–1991 рр.?

ЛЕКЦІЯ № 9

РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ВІД ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДО СЬОГОДЕННЯ

План

1. Архівне будівництво в нових умовах.
2. Архівна наука і освіта. Видавнича діяльність архівних установ.
3. Українські архіви на міжнародній арені.

Основні терміни: «Архіви України», «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки», «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство», Головархів, Державна архівна служба України, Закон України «Про національний архівний фонд і архівні установи», Інститут української археографії НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела», Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Міжнародна рада архівів, «Пам'ятки», Постанова «Про затвердження Положення про Державну архівну службу України», «Студії з архівної справи та документознавства», Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства.

Архівне будівництво в нових умовах. З проголошенням незалежності України на порядок денний постала проблема правового врегулювання нових суспільних відносин в архівній сфері, створення нормативно-правової бази, яка б відповідала реаліям часу, вирішенню питань щодо правонаступництва щодо Державного архівного фонду колишнього СРСР. Нові нормативно-правові акти у цій сфері мали спиратися на практику діяльності архівних уста-

нов, співвідноситися із загальною системою законодавства України, забезпечувати можливість реформування й розвитку архівної справи.

Завдання ускладнювалося тим, що контури нової правової системи держави тільки формувалися, не було науково обґрунтованого бачення багатьох галузевих проблем, спостерігалися різнобій у понятійному апараті, нерозвиненість фахової термінології, а також слід було приймати рішення на захист національної документальної спадщини. Суспільний запит на розроблення законодавчого акту з архівної справи актуалізували небезпідставні побоювання за долю цієї спадщини в умовах створення на теренах колишнього СРСР нових держав, а також в суттєвій демократизації доступу до архівів в умовах різкого зростання національної самосвідомості.

Інтеграція вітчизняних документальних надбань в НАФ отримала законодавче закріплення 24 грудня 1993 р. з прийняттям Верховною Радою України Закону **«Про Національний архівний фонд і архівні установи»**. Закон визнав НАФ складовою частиною вітчизняною і світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, поставив його під охорону держави і зафіксував державні гарантії його зберігання, примноження і використання.

Протягом наступних років було прийнято ще низку важливих законів, які мали пряме відношення до архівної сфери. Важливе значення для діяльності державних архівів мало доповнення в 1997 р. Закону України **«Про оподаткування прибутку підприємств»** нормою про віднесення архівних установ, які утримуються за рахунок бюджету, до неприбуткових організацій. Чимало питань архівної справи унормовувалися на нових засадах підзаконними актами, передусім постановами Кабінету Міністрів України. Після прийняття **«Основ законодавства про культуру»** уряд затвердив **«Положення про державний реєстр національного культурного надбання»**, до якого мали вноситися **«унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали»**.

Водночас розгорнулася підготовка нормативно-правових актів з архівної справи, які за повноваженнями наданими Головархіву, він мав затверджувати своїми наказами або спільними розпорядчими документами разом з іншими центральними органами виконавчої влади. Новою для архівістів України формою унормування питань архівної справи стала участь у підготовці державних і галузевих стандартів. Поряд із напрацюванням нових нормативно-правових актів здійснювався систематичний перегляд раніше затверджених актів з метою підтримання їх відповідності чинному законодавству, досягненням теорії і практики архівної справи.

Одним із найважливіших обов'язків державних архівних установ стало поповнення НАФ документами, що відображають стан розбудову державності України.

Крім планового приймання документів, державні архівні установи всіх рангів змушені були щороку в терміновому порядку приймати десятки-сотні тисяч справ реорганізованих або ліквідованих підприємств, установ і організацій державної і недержавної форм власності.

Значну роль у процесі формування НАФ виконують госпрозрахункові підрозділи державних архівних установ, які на договірних засадах щорічно проводили науково-технічне опрацювання та складання описів справ постійного і тривалого зберігання підприємств, установ і організацій різних форм власності. Поступово розвивалися форми надання платних послуг громадянам (родовід, історичні довідки тощо).

Важливо значення набуло звернення уваги на інформатизацію архівної справи, зміцнення матеріально-технічної бази державних архівів.

У період після здобуття незалежності кілька раз змінювався організаційно-правовий статус Головархіву: у 1992–1999 р. – це Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, у березні-грудні 1999 р. – Головне архівне управління України, з грудня 1999 р. – Державний комітет архівів України, з грудня 2010 р. – Державна архівна служба України, якою з 2019 р. керує А. Хромов.

Функціонування останньої здійснюється відповідно до Постанови кабінету України від 21 жовтня 2015 р. **«Про затвердження Положення про Державну архівну службу України»**.

Архівна наука і освіта. Видавнича діяльність архівних установ. Впродовж 1990-х рр. в українській історичній науці усталився підхід до архівознавства як *«комплексної системи знань, що вивчає теорію, історію, практику архівної справи, її правові та економічні засади»*, викристалізувалися погляди на його предмет та об'єкт, удосконалювалася структура архівної науки, її понятійний апарат. Звернення до замовчуваного позитивного досвіду української архівістики доби тоталітаризму, спроби його критичного аналізу і об'єктивної оцінки – характерна риса історіографічної ситуації кінця ХХ – початку ХХІ ст. у архівознавстві. Водночас поступово апробувалися нові погляди й залучалися до наукового обігу нові поняття; відбулося філософське осмислення нових явищ в суспільному розвитку та історичному знанні. Належна увага приділялася розширенню і удосконаленню багатоаспектних зв'язків архівознавства з іншим дисциплінами, які складають його методологічну базу (філософія, історія); близькі до нього завданнями і предметом дослідження (бібліотекознавство, музеєзнавство, інформатика), загальною гуманітарною спрямованістю (соціологія), комплексністю завдань, спрямованих на вирішення однієї проблеми (природознавчі дослідження, економіка). Важливого значення набуло розроблення теорії архівознавства – дослідження загальних законів структури і розвитку архівної справи, історії архівного будівництва.

Потреба суспільства і держави в історико-архівознавчих, джерелознавчих та археографічних дослідженнях, прийняття Закону України **«Про Національний архівний фонд та архівні установи»**, реформування мережі архівних установ актуалізували необхідність створення для задоволення цих потреб спеціальних наукових інституцій як в системі Національної академії наук, так і в системі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України.

На початку 1990-х рр. було створено Інститут української археографії НАН України (згодом – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського), Інститут архівознавства та Інститут рукопису при Центральній науковій бібліотеці НАН України (згодом – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського). Ці установи були покликані забезпечити розвиток археографії, джерелознавства, кодикології, кодикографії, дипломатики, документознавства, окремих методичних і практичних аспектів архівної справи через науково-дослідну та інформаційну діяльність у цій галузі.

До середини 1990-х років Київський університет залишався єдиним центром підготовки архівістів в Україні. За понад 65 років існування кафедри на заочній і стаціонарній формі навчання було підготовлено близько 700 фахівців з архівної справи. Нині в Україні налічується більше 15 вищих навчальних закладів, де ведеться підготовка кадрів для архівних установ. Дисципліни архівознавчого та документознавчого циклу викладаються на історичних і юридичних факультетах, в інститутах державного управління, інформаційних систем та технологій університетів і академій. На підставі угод між архівними установами та вищими навчальними закладами, що займаються підготовкою архівознавців та документознавців, студенти проходять обов'язкову практику в архівах. Щорічно близько 20 тис. студентів, аспірантів, докторантів, викладачів працюють у читальних залах державних архівних установ. Водночас навчальні заклади, що проводять підготовку архівістів та документознавців, залучають до викладання фахівців-архівістів – працівників державних архівних установ.

Забезпечення науково-методичної та практичної підготовки архівістів у системі Укрдержархіву належить до компетенції Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД), створеного 1994 р. УНДІАСД в межах своєї діяльності надає методичну та консультаційну допомогу викладачам навчальних закладів в професійній теоретичній, методологічній та практичній підготовці студентів у галузі архіво-

знавства, археографії, джерелознавства, сприяє публікації їхніх праць у фахових виданнях НДІАСД.

Викладачі та аспіранти, які спеціалізуються в галузі архівознавства, джерелознавства, археографії та інших спеціальних історичних дисциплін отримують можливість користування фондами довідково-інформаційного фонду галузевої служби науково-технічної інформації архівної справи та документознавства УНДІАСД.

На підставі угод між вищими навчальними закладами, що займаються підготовкою архівознавців і документознавців, та УНДІАСД здійснюється взаємний обмін науковими і науково-методичними результатами дослідницьких програм у галузі архівної справи, документознавства та суміжних галузей знань.

УНДІАСД спільно з кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка підготовлено навчально-методичний комплекс з архівознавства для студентів вищих навчальних закладів: підручник *«Архівознавство»* (1-е видання 1998 р., 2-е – 2001 р.), *«Нариси історії архівної справи в Україні»* (2002 р.) та *«Хрестоматія з архівознавства»* (2003 р.). Статус навчального посібника отримав і перший український термінологічний тлумачний словник *«Архівістика»* (1998 р.). Корисним для підготовки фахівців архівної галузі є *«Українська архівна енциклопедія»* (2008 р.) – фундаментальне науково-довідкове видання, що висвітлює широке коло питань теорії та історії архівної справи, документознавства, архівознавства, спеціальних галузей історичної науки тощо. У контексті відродження традицій гуманітарної освіти важливе наукове і практичне значення мають підготовлені д. і. н., проф. **І. Матяш** праці: *«Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х рр.»* (2000 р.), *«Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси»* (2001 р.), в яких ґрунтовно висвітлено генезис українського архівознавства та архівної освіти, персоніфіковано внесок істориків-архівістів у теорію і практику архівістики.

Знаковою подією для системи підготовки висококваліфікованих наукових кадрів у галузі архівної справи стало відкриття

у 2002 р. Вищою атестаційною комісією України спеціальності «*документознавство, архівознавство*». Підготовка фахівців вищої кваліфікації для архівної галузі здійснюється в аспірантурах установ Національної Академії Наук, вищих навчальних закладах Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Зокрема, на наукову підготовку кадрів вищої кваліфікації для архівних установ спрямована діяльність аспірантури та спеціалізованої вченої ради в УНДІАСД зі спеціальностей «*документознавство, архівознавство*» та «*історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*». Від початку роботи спеціалізованої вченої ради (2003 р.) проведено 50 захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, у тому числі 29 – за спеціальністю «*історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*» та 21 – за спеціальністю «*документознавство, архівознавство*» (інформація станом на 01.01.2013 р.).

Попри широкий перелік навчальних закладів, що готують архівістів та документознавців, фахово-ресурсний потенціал архівних установ потребує оптимізації навчально-освітнього процесу та створення належних умов для постійного оновлення знань. Підвищення кваліфікації працівників архівної галузі та післядипломного навчання архівістів проводиться також у вигляді наукових та науково-практичних семінарів, що організовують Укрдержархів спільно з центральними та місцевими державними архівними установами, Національна академія державного управління при Президентові України, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв України та ін. На таких семінарах щорічно підвищують свій професійний рівень понад 200 працівників архівної сфери.

Сучасний стан розвитку архівної служби в Україні висуває нові вимоги до рівня підготовки працівників архівної галузі, а саме: збільшення кількості кадрів вищої кваліфікації, постійного підвищення фахового рівня архівістів. У рамках розробленої УНДІАСД «*Концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ*» (1998) залишається актуальною проблема щодо за-

снування Центру архівної післядипломної освіти. Організація такого центру сприятиме координації та підвищенню рівня підготовки фахівців вищими навчальними закладами України та запобіганню виникнення різноманітних «самодіяльних» курсів перепідготовки кадрів служб діловодства і архівів. Це також дозволить вирішити проблему систематичного поглиблення знань працівників архівних установ, отримання ними додаткової спеціалізації, організації стажування (у тому числі зарубіжного) українських архівістів. В 2023 р. Державна архівна служба України отримала можливість здійснювати професійне стажування молодих спеціалістів (до 35 років) на базі літньої архівної школи в Будапешті.

Важливе значення для практичної діяльності архівних установ мають теоретичні дослідження механізму старіння документів, експериментальні дослідження з метою з'ясування процесу старіння документів на різних носіях і визначення методів подовження строків їх зберігання; удосконалення методів консервації і реставрації документів, нейтралізації кислотності паперу, поновлення згасаючих текстів і т. п. Вирішенню прикладних проблем архівної справи сприяли дослідження з теорії і методики експертизи цінності документів, комплектування державних архівів фондами особового походження, класифікації документів інформації, інформатизації архівної справи.

Для поширення наукових ідей в царині архівної справи, оприлюднення результатів наукових досліджень в галузі теорії та методики архівознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін, публікації архівних документів 1996 р. поряд із галузевим науково-практичним журналом «Архіви України» було засновано науковий щорічник «Студії з архівної справи та документознавства», археографічний щорічник «Пам'ятки» (1998 р.), серійні видання «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела» та «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки» (1998 р.), міжвідомчий збірник наукових праць «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство» (1999 р.).

Сучасним періодичним і продовжуваним виданням, присвяченим питанням архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, притаманні актуальність проблематики, дискусивність, об'єктивність оцінок і суджень. Вони орієнтовані на вирішення пріоритетних питань теорії і методики та відродження кращих традицій української архівної періодики.

У другій половині 1990-х рр. відчутно активізувалася науково-дослідна робота в галузі архівної справи в регіонах. Центральні державні архіви і місцеві архівні установи як галузеві і регіональні науково-методичні центри з питань архівної справи брали активну участь у створенні документального літопису історії архівної справи, біографічних дослідженнях та ін. Окремі державні архіви створили свої наукові друковані органи або стали співзасновниками періодичних видань. Істотним чинником поступом архівознавчої думки другої половини 1990-х рр. були міжнародні та всеукраїнські конференції.

Підвищенню рівня наукових досліджень у галузі архівної справи сприяло удосконалення роботи галузевої служби науково-технічної інформації, покликаної забезпечити інформаційне обслуговування всіх напрямів діяльності архівних установ, проводити дослідження з проблем науково-технічної інформації з питань з питань архівної справи і документознавства, впроваджувати нові технології інформаційної роботи в архівних установах.

Моральним і матеріальним стимулом для архівістів-дослідників стало заснування в 2000 р. галузевої премії імені Василя Веретенникова за кращі наукові дослідження у галузі архівної справи та документознавства.

Українські архіви на міжнародній арені. Відновлення державної незалежності України докорінно змінило міжнародний статус її архівних установ. Насамперед це стосувалося участі в роботі Міжнародної ради архівів – неурядового інтернаціонального об'єднання державних архівів та спілок архівістів всього світу. Гостро постала потреба вибудувати власну стратегію і тактику міжнародного спілкування у всесвітньому архівному середовищі.

Актуальності набули проблеми двостороннього рівноправного і взаємовигідного співробітництва архівної служби України з національними архівами та архівними інституціями інших держав світу. Не менш важливим були питання розподілу архівної спадщини СРСР і виокремлення з неї національних архівних фондів колишніх союзних республік, встановлення відносин нового типу з колегами – архівістами країн, що оточують Україну і де зберігається значна частина історико-культурної спадщини нашого народу.

Найгострішою проблемою виявилася остання, пов'язана з виходом української архівної системи із загальносоюзної. Протягом 1991 р. відбулися обміни делегаціями і підписання угод про співробітництво з державними архівними службами Російської Федерації та Литовської Республіки – найперші з міжнародних угод в архівній галузі доби незалежності.

Значно складніше вирішувалося питання щодо правонаступництва у галузі державних архівів колишнього СРСР, яке стало предметом спеціального обговорення главами держав СНД у лютому 1992 р. у Мінську, де було підписано Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження. На наступній зустрічі у квітні того ж року було вироблено пропозиції стосовно правонаступництва. У них наголошувалося на дотриманні принципу неподільності фондів. Ця ідея була покладена в основу проекту угоди про правонаступництво щодо державних архівів колишнього СРСР, парафорованого 4 квітня 1992 р. комісією повноважених представників. Угода була підписана у Москві 6 липня того ж року. За наполяганням Президента України Л. Кравчука до неї потрапила спеціальна стаття про використання документальної інформації, що передбачала додаткові узгоджені дії зацікавлених держав щодо забезпечення збереженості документів і попередження їх знищення. Однак угоду не ратифікував російський парламент, а всі міждержавні органи, що мали проводити їх в життя, так і не були створені. Попри це було започатковано консультативні наради керівників архівних служб.

Процес формування «спільного архівного простору СНД», попри його певну закономірність, відбувався дуже складно переважно через намагання російських архівістів забезпечити за собою провідне місце серед архівістів колишнього СРСР. Тому від участі в самітах відмовилися прибалтійські держави. Позиція України в цьому питанні була зваженою – *не заперечуючи доцільності багатосторонніх контактів, основну увагу приділяти прямим двостороннім взаєминам, надаючи першочергового значення розвитку стосунків з тими країнами, у державних архівах яких відклалися документи української історико-культурної спадщини*. У рамках цієї політики були укладені угоди про співробітництво з державними архівними службами Латвії, Естонії, Казахстану, Молдови, Вірменії, Грузії, поновлено угоду з Росархівом. Не приєдналася архівна служба України до деяких міждержавних актів з архівної тематики, підготовлених росіянами, зокрема до Угоди про принципи і форми взаємодії держав-учасниць СНД у галузі використання архівної інформації, вважаючи її невідповідною національним інтересам нашої держави.

Так само зваженою була позиція України щодо створення у рамках МРА нового регіонального євразійського об'єднання (на базі спільного архівного простору СНД), міжнародної неурядової організації.

Паралельно з цим було розпочато курс на реалізацію стратегічного напрямку зовнішньої політики Головархіву щодо європейського вибору та інтеграції до європейських міждержавних структур.

З другої половини 1990-х рр. почав зростати авторитет України в міжнародному архівному русі. Так, на XIII Міжнародному конгресі архівістів в Пекіні український представник **В. Лозицький** був обраний до складу Виконкому МРА, як заступник представника країн Європи і Північної Америки, та до складу Європейського бюро МРА – комісії з європейських програм розвитку.

Українські архівісти схвально сприйняли затверджений усією архівною громадськістю кодекс етики, оскільки він запрова-

джував високі стандарти поведінки архівістів, нагадував їм про професійну відповідальність за збереженість документів, сприяв зміцненню суспільної довіри до представників цієї професії.

Зміцненню інтеграційних процесів у європейському архівному середовищі сприяли такі заходи, як проведення щорічних Європейських самітів архівів, постійним учасником яких була й Україна.

Україна також бере участь у заходах архівної спільноти СНД. Однак вона не взяла участі в оформленні окремої регіональної групи держав СНД в структурі МРА. Україна бере участь у роботі всіх міжнародних організацій як самостійна держава, а не в рамках будь-якого територіального об'єднання.

Українські архівісти залучалися також до участі у розробленні і впровадженні архівних програм Ради Європи (відновлення Пам'яті Польщі, Спільна архівна спадщина), роботи регіональних архівно-бібліотечних структур (Європейська комісія із збереженості та доступу). Регулярною стала участь українських архівістів у міжнародних науково-практичних конференціях, присвячених актуальним питанням архівної справи та стану джерельної бази історичних досліджень, реституції архівних фондів. Декілька з них проходили в Україні: міжнародний симпозіум з правових питань реституції (1995 р.), конференція з проблем збереження архівних та бібліотечних фондів (1999 р.).

Проте найважливішим напрямком зовнішньополітичної активності державної архівної служби України залишилося налагодження і розвиток двостороннього співробітництва з більшістю країн світу. Загалом підписано 15 угод про співробітництво в архівній галузі з представниками архівних служб близького та далекого зарубіжжя (Австрія, Болгарія, Польща, Туреччина, Угорщина, Швеція та ін.). З трьома державами взаємини України в архівній галузі базуються на міжурядових угодах, до яких внесено окремий параграф щодо розвитку архівних зв'язків.

В умовах протистояння України російській агресії МРА та архівна спільнота висловили свою підтримку українським колегам.

У результаті тісної співпраці Державної архівної служби України та МРА архівів активно реалізуються проекти із надання допомоги українським архівам та обміну досвідом між українськими та іноземними архівістами (технічна допомога оцифрування архівних фондів, запрошення українських архівістів у роботах конференцій, літніх шкіл, звільнення від сплати членських внесків до МРА). Президент МРА Джозі Кірпс у своєму листі запевнила, що підтримка усіх українських архівістів з боку МРА залишається непохитною.

Розвиток українського архівознавства після здобуття незалежності характеризується значними якісними змінами і суттєвими результатами. Серйозним випробуванням стала російська агресія. Тісна співпраця архівних установ з міжнародними архівними службами і установами, впровадження нових технологій забезпечують позитивну перспективу життєдіяльності галузі в XXI ст.

Питання для самоконтролю:

1. З якими викликами зіткнулася українська архівна справа після 1991 р., як вони долалися?
2. Які ви знаєте спеціалізовані періодичні видання з архівної справи, які почали виходити в Україні після проголошення її незалежності?
3. Що Ви можете сказати про міжнародну активність української архівної служби загалом, та архівістів зокрема?

ЛЕКЦІЯ № 10 (2 год.)

АРХІВНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

План

1. Створення та функціонування архівних центрів української еміграції у міжвоєнний період.
2. Діяльність архівних центрів української еміграції у другій половині XX – початку XXI ст.

Основні терміни: архів Українського католицького університету в Римі, архівна україніка, «Ванзейська колекція», Військово-історичний відділ (управа), Головний військово-історичний музей-архів армії УНР, Музей-архів визволення України, Музей-архів Української вільної академії наук у Нью-Йорк, Музей визвольної боротьби України, «Празький український архів», Українська бібліотека імені Симона Петлюри; Український історичний кабінет, Український національний музей-архів;

Невід’ємною складовою документальної спадщини українського народу, його історичної пам’яті є архівні та рукописні колекції, які утворилися в результаті діяльності громадсько-політичних та культурних осередків української еміграції в різних країнах світу.

Перша хвиля еміграції припала на останню чверть XIX ст. і мала причини соціально-економічного характеру. *Друга хвиля* зумовлювалася наслідками Першої світової війни та поразкою Української революції 1917–1920 рр. Кінець Другої світової війни та її наслідки зумовили *третю хвилю* української еміграції.

Одним із важливих аспектів діяльності українських емігрантів упродовж XX ст. стало збирання й збереження пам’яток української історії та культури, створення музейних, книжкових і документальних колекцій, заснування архівних осередків у країнах осідання.

Створення та функціонування архівних центрів української еміграції у міжвоєнний період. На початку 1920-х років у європейських країнах сформувалося кілька потужних центрів української політичної еміграції – у Польщі (Тарнів, Ченстохів та Варшава), Австрії (Відень), Німеччині (Берлін). Одночасно намітилася тенденція до активного переміщення українських політичних емігрантів до Чехо-Словаччини, де її урядом були створені найбільш сприятливі умови для заснування та функціонування українських громадських та наукових осередків.

Українським урядовцям та приватним особам вдалося вивезти з собою за межі України приватну документацію, частину документів тих інституцій і установ, у яких вони працювали. Поточні архіви міністерств і відомств Директорії УНР опинилися на теренах Польщі, де розпочав свою роботу Державний центр УНР в екзилі. У Польщі було зосереджено також великий масив матеріалів Військового міністерства та Генштабу армії УНР. Архів уряду ЗУНР був вивезений до Відня, частина його потрапила до Берліну. За кордоном залишалася розпорошеною також значна кількість документів, які відквалися внаслідок діяльності громад та культурно-освітніх організацій полонених вояків-українців часів Першої світової війни, таборів інтернованих армії УНР та УГА. Надзвичайно цінні політичні та дипломатичні документи залишили по собі посольства і місії УНР та Української Держави. Наявність за кордоном великої кількості документів з історії національно-визвольного руху та визвольних змагань українського народу викликала необхідність розв'язати питання про організацію їх збирання та зберігання за умови перебування в еміграції.

Один із перших кроків на шляху до створення українського архівного центру за кордоном зробило Українське військово-історичне товариство, засноване в серпні 1920 р. у Ряшеві (Польща). За його сприянням 1 січня 1921 р. при Генеральному штабі армії УНР було засновано **Військово-історичний відділ** (управу) на чолі з М. Обідним. До відділу почали надходити документи центральних військових установ УНР, накази Генштабу, часописи, які вида-

валися підрозділами армії УНР. Наступним кроком стало заснування 2 липня 1921 р. у Тарнові першого українського архівного осередку в еміграції – **Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР**. 1 вересня 1921 р. С. Петлюрою було підписано закон про створення загальнонаціонального архівного центру за кордоном – **Музею-архіву визволення України**. Завданням цієї установи були організація збирання, упорядкування та зберігання історичних документів та пам'яток визвольної боротьби української нації. Джерелами комплектування мали стати поточні архіви державних інституцій, а також матеріали громадських організацій та окремих осіб. Розгорнути діяльність цього осередку планувалося в одній із європейських країн, а у майбутньому, після створення незалежної Української держави, передати всі зібрані матеріали до Національного архіву у Києві.

Однак, через політичну та фінансову кризу в Уряді УНР, а також через несприятливу політичну ситуацію в Польщі реалізувати проект Музею-архіву визволення України вдалося лише на початковій стадії. З огляду на те, що найбільшим осередком української еміграції станом на 1922 р. стала Прага, подальше розгортання діяльності зі збирання та зберігання української історико-культурної спадщини відбувалося на теренах Чехо-Словаччини. Тим більше, що завдяки українським науковцям у Празі розгорнув діяльність Український Вільний Університет (заснований 1921 р. у Відні). Поряд із ним функціонували Українська господарська академія в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова та інші установи.

У Празі в міжвоєнний період українцями було засновано три потужні музейно-архівні центри, які умовно називають «**Празький український архів**». Першим із них постав **Український національний музей-архів (УНМА)**, створений при Українському Громадському комітеті ЧСР наприкінці 1923 р., але розпочав свою роботу у наступному році. Окрім матеріалів з історії визвольної боротьби 1917–1920 рр., його фонди комплектувалися поточними архівами еміграційних організацій та установ. Проте,

через брак єдності в середовищі української політичної еміграції далеко не всі організації та діячі погоджувалися передавати свої матеріали на зберігання до єдиного архівного центру. Це зумовило заснування в 1925 р. у Празі **Музею визвольної боротьби України (МВБ)**, біля витоків якого стояли вчені та громадські діячі, об'єднані навколо Українського вільного університету (Д. Антонович, І. Горбачевський, Д. Дорошенко, О. Шульгин та ін.). Архівні, музейні та книжкові фонди МВБУ інтенсивно комплектувалися зібраннями таборових громад полонених та інтернованих вояків-українців, документами дипломатичних місій УНР, архівами УСС, матеріалами установ та організацій, які постали в еміграції. Члени товариства МВБУ постійно поповнювали фонди музею власними документальними та книжковими колекціями, речовими пам'ятками, фотографіями. УНМА фінансувався

тривалий час за рахунок надходжень МЗС ЧСР, а товариство МВБУ, відмовившись від підпорядкування МЗС ЧСР і таким чином зберігши незалежність, виживало завдяки пожертвам, добровільних внесків. Важливу роль у розгортанні діяльності МВБУ відіграла фінансова підтримка українського громадського діяча, підприємця та мецената з США **Г. Каленика-Лисюка** (з власних коштів покривав 80 % видатків бюджету МВБУ). Натомість скорочення «руської допомогової акції» наприкінці 1920-х р. призвело до фактичного припинення фінансування УНМА. Врешті вихід було знайдено: у 1932 р. його підпорядкували **Українському історичному кабінету (УІК)**, заснованому 1930 р. при Слов'янському архіві. УІК за програмою своєї діяльності відрізнявся від інших «архівних» установ української еміграції тим, що приділяв більше уваги науково-дослідній праці, орієнтувався на потреби іноземних дослідників, зокрема чехо-словацьких учених, які займалися славістичними студіями. У структурі УІК був відсутній музейний відділ, натомість межі його бібліотечного зібрання по хронології та тематиці порівняно з іншими музейно-архівними осередками, були набагато ширші.

Окремі представники української еміграції не сприймали діяльність УІК та передавали документи до МВБУ. Причина такого ставлення полягала у тому, що вони не хотіли доручати справу зберігання українських архівів інституції, підпорядкованій чехо-словацькому урядові. Крім того, в середовищі української еміграції негативний резонанс та недовіру викликало й те, що УІК розташовувався в одному приміщенні з Російським закордонним архівом (хоча вони знаходилися у різних частинах приміщення й не мали спільних сховищ).

Після вбивства у Парижі в 1926 р. С. Петлюри представники унерівської еміграції (В. Прокопович, І. Косенко, О. Удовиченко, О. Шульгн, І. Рудичів) зініціювали створення **Української бібліотеки імені Симона Петлюри** з метою збирання і збереження українських видань, поширення в європейському світі інформації про Україну, її історію і культуру та забезпечення умов для проведення українознавчих досліджень не тільки емігрантами, але й іноземцями. Українська бібліотека в Парижі, відкрита у травні 1929 р., взяла на себе також музейно-архівні завдання:

- 1) збирання документальних пам'яток, пов'язаних із життям і діяльністю С. Петлюри;
- 2) сприяння проведенню пошуків в архівах та бібліотеках Франції матеріалів з українсько-французьких зв'язків. Але найбільшого успіху було досягнуто по першому завданню.

У Відні, зусиллями митрополита А. Шептицького, було засновано український архівний осередок як філію Національного музею у Львові. Основою зібрання останнього стали придбані на кошти митрополита архів Уряду ЗУНР та особовий архів В. Липинського. Але український архівний осередок у Відні так і не став публічною установою.

По іншому доля розпорядилася документальними збірками гетьманату П. Скоропадського. Нова республіканська влада (Директорія УНР) не мала часу ними опікуватися, що зрештою й привело до їх часткової втрати та розпорошення. В еміграції гетьман

П. Скоропадський з 1920 р. розпочав збирання **«Ванзейської колекції»** (назва зібрання походить від назви передмістя Берліна, де мешкала родина Скоропадських). У ній, крім документів сімейного архіву, осідали й політичні документи. У лютому 1945 р. більша частина колекції (*«політичний архів»*), з огляду неможливості її вивезення з Берліну, була знищена.

У створенні та діяльності українських архівних центрів в еміграції можна відмітити ряд спільних рис:

- 1) ініціативу створення архівних осередків брали на себе емігранти, яких об'єднували спільні ідеологічні переконання та політичні погляди;
- 2) заснуванню більшості осередків передувало створення товариства – громадської організації, члени якої розробляли установчу документацію і зобов'язувалися фінансово підтримувати її діяльність своїми членськими внесками та збиранням пожертв;
- 3) структура більшості осередків включала три відділи – архівний, музейний і бібліотечний (відділ преси), що дозволяло поєднати функції та завдання трьох різних типів інституцій з метою організації збирання та зберігання національної історико-культурної спадщини;
- 4) представництв, на яких покладалося завдання популяризації діяльності осередку та збирання документальних матеріалів та коштів.

Музейно-архівні осередки в еміграції намагалися об'єднати у своїй діяльності функції пам'яткоохоронних та наукових установ. Таке об'єднання найбільш успішно було реалізовано «празьким» українським архівом, де постійно намагалися залучати до відбору та організації зберігання документів представників різних наукових інституцій. Так, при УНМА було створено Наукову колегію, до складу якої входили фахівці різних галузей знань.

Архівні документи, які відкладалися у фондах кожного з осередків, мали спільні видові, тематичні та хронологічні особливості. За *номінальною ознакою* їх можна поділити на дві групи:

- 1) матеріали різних державних органів, інституцій, політичних партій, організацій, культурно-освітніх, наукових та інших установ доби визвольних змагань 1917–1920 рр. та еміграційного періоду;
- 2) особові архіви українських громадсько-політичних, культурних та церковних діячів.

За *територіальною ознакою* (принципом походження) ці документи поділялися на:

- 1) матеріали, створені на українських теренах і вивезені за кордон їх власниками;
- 2) матеріали, які були створені внаслідок діяльності різних українських інституцій та окремих осіб в еміграції у країнах осідку.

За *хронологічною ознакою* більшість документальних пам'яток відносилися до періоду визвольних змагань 1917–1920 рр. та «*еміграційного*» періоду 1920–1930-х рр. Меншу частку колекцій становили документи періоду Другої світової війни, та незначний відсоток складали матеріали, що торкалися діяльності українських політичних партій початку ХХ ст.

Діяльність архівних центрів української еміграції у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Кардинальним чином на діяльність усіх українських архівних осередків у Європі вплинули події Другої світової війни. Архіви та бібліотечні колекції розглядалися нацистським режимом як важливі джерела, котрі можна було б використовувати в розвідувальних та ідеологічних цілях. З метою пограбування був створений Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга, одне з головних завдань якого полягало у відборі матеріалів для Східної бібліотеки Розенберга. Важливе місце в цій діяльності було відведено пошуку та вивезенню до Німеччини зібрань російської та української політичної еміграції.

На початковому етапі війни серед українських еміграційних центрів найбільш постраждала Українська бібліотека ім. С. Петлюри, книжки та архівні фонди якої були конфісковані і вивезені нацистами до Берліна.

Українські архівні осередки у Празі хоча й не були ліквідовані, але перебували під постійним контролем з боку німецької адміністрації. А внаслідок бомбардування Праги американською авіацією у лютому 1945 р. частина будинку, де знаходився МВБУ було зруйновано. Колекції музею перевезли до підвалів Національної та Університетської бібліотек у Клементинумі. Велику зацікавленість нацистські спецслужби проявили до архівних зібрань Директорії УНР та Уряду ЗУНР.

Подальша доля еміграційних архівів була пов'язана з інтересами радянських спецслужб. У результаті їх діяльності до СРСР були вивезені значні масиви документів російської та української політичної еміграції. Переміщені до УРСР архівні зібрання української еміграції проходили опрацювання в Особливому відділі таємних фондів ЦДІА УРСР у м. Києві, де їх формували у фонди, засекречували та готували для використання в оперативних цілях. У ході цієї роботи було порушено принцип цілісності архівних фондів.

Частина матеріалів з українських міжвоєнних колекцій по війні залишилася в Чехії й сьогодні зберігається в Національному архіві у Празі, Слов'янській бібліотеці Національної бібліотеки Чеської Республіки та інших інституціях.

Єдиною українською пам'яткоохоронною установою в Європі, яка у повоєнний період змогла відновити свою діяльність, була Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі.

Силами діячів УГКЦ на початку 1960-х років вдалося організувати перевезення колекцій ЗУНР, В. Липинського та А. Щептицького з Відня до **архіву Українського католицького університету в Римі**, заснованого у 1963 р. патріархом Йосипом Сліпим.

Роботу із збирання, збереження та публікації документів з церковної історії проводить також Українська папська колегія святого Йосафата у Римі. Починаючи з 1949 р. було видано 55 томів документів з ватиканських та римських архівів, що стосуються історії України.

У повоєнний період намітилася тенденція до переміщення архівних центрів української еміграції з Європи до Північної Аме-

рики. Найбільшим українським архівом поза межами України на сьогодні є **Музей-архів Української вільної академії наук у Нью-Йорку**, який був заснований наприкінці 1945 р. в Аугсбурзі (Німеччина). Лише впродовж 1945–1949 рр. Музеєм-архівом було зібрано до 90 % усієї друкованої продукції української еміграції американської зони окупації Німеччини. Згодом, у зв'язку з переїздом більшої частини українських науковців на північноамериканський континент. У США та Канаді постали окремі самостійні територіальні відділи УВАН. Завданням Музею-архіву УВАН є збирання, систематизація та збереження всіх пам'яток перебування українців поза межами України – друкованих, рукописних і речових.

Серед інших архівних центрів, заснованих українцями за кордоном у другій половині ХХ ст., слід назвати бібліотеку та архів НТШ у США, український музей-архів у Клівленді, український національний музей у Чикаго, Музей і бібліотеку української діоцезії у Стемфорді, Архів-музей української православної церкви в Баунд-Бруку, Нью-Джерсі, Архів українського історичного товариства в м. Кент, український дослідний і документальний центр у Нью-Йорку, Український культурно-освітній центр у Вінніпезі, Українсько-канадський дослідний та документаційний центр у Торонто. Переважна більшість музейно-архівних осередків існувала і продовжує існувати за рахунок добровільних внесків членів товариств-прихильників, пожертв з боку української громади того чи іншого міста (країни). Матеріали, зібрані в цих колекціях, дозволяють проаналізувати участь вихідців з України в суспільному та культурному житті країн перебування, а також відкривають урядових, громадсько-політичних, благодійних, культурно-освітніх установ, що має величезне значення для відтворення цілісної історії української еміграції як інтегральної частини українського народу.

Важливі українські архівні осередки були засновані після Другої світової війни в Австралії, куди у цей період переїхала частина українців із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії.

Архіви Австралії зберігають цінні джерела для дослідження громадсько-політичної, культурно-освітньої, наукової і релігійної діяльності українців на цьому континенті. Один із найбільших архівів має Єпархія Св. Петра і Павла для українців-католиків в Австралії, Новій Зеландії та Океанії. У ньому зберігаються матеріали, що стосуються заснування УКЦ в Австралії і Новій Зеландії та діяльність різних церковних установ і організацій. Архів УАПЦ в Австралії функціонує при Українському православному центрі – Пам'ятнику 1000-ліття Хрещення України-Руси в Канберрі. Частина архіву УАПЦ знаходиться в кафедральному соборі Св. Покрови в Мельборні. В архіві Центру українознавчих студій при Університеті Макворті зберігаються цінні матеріали Фондації українознавчих студій в Австралії. Важливі документи знаходяться в Архіві при Лектораті Україністики ім. М. Зерова в Університеті Монаша, Пластовому Музеї-Архіві в Австралії (Аделаїда).

Особливість функціонування українських архівних центрів за кордоном полягає в тому, що вони є недержавними установами, які діють при наукових, культурних або релігійних інституціях, здебільшого у поєднанні з музейними та бібліотечними колекціями.

Після проголошення незалежності України постало питання організації інтелектуального доступу до комплексу джерел з української історії, які зберігаються в зарубіжних архівних центрах. Це передбачає, з одного боку, створення умов для роботи українських дослідників за кордоном, а з іншого – передачу документів (у вигляді оригіналів чи фотокопій) в Україну. Наступним кроком є упорядкування та видання наукових збірок документів, публікація джерел у вигляді додатків до монографій та статей.

Українські архівні центри за кордоном відігравали і відіграють велику роль у збереженні документальної спадщини українського народу. Завдяки плідній діяльності кількох поколінь українських емігрантів у різних країнах світу були зібрані безцін-

ні історичні колекції офіційних та особових документів, рукописів, музейних експонатів, книг та ін. Матеріали, зібрані у цих колекціях, дозволяють проаналізувати участь вихідців з України в суспільному та культурному житті країн перебування, а також відкривають можливість дослідження багатьох аспектів діяльності українських урядових, громадсько-політичних, благодійних, культурно-освітніх установ, що має велике значення для відтворення цілісної історії української еміграції як інтегральної частини українського народу. Українські архівні центри за кордоном відіграють важливу роль в об'єктивному інформуванні світового співтовариства про Україну та українців, є значними осередками українознавчих студій у різних країнах світу.

Питання для самоконтролю:

1. Спробуйте визначити центри української політичної еміграції у міжвоєнний період та співставити розвиток у них архівної справи.
2. Що нового сталося в архівній справі української політичної еміграції після Другої світової війни?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Архівознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів України / [Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін.]. Київ, 1998. 316 с.
2. Архівознавство: підручник для студентів іст. ф-тів. вищ. навч. закладів України / [Заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш]. Київ: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. 353 с.
3. Матяш І. Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. Київ: ВД “Киево-Могилянська академія”, 2012. 515 с.
4. Нариси історії архівної справи в Україні / [За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової]. Київ: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. 612 с.
5. Хрестоматія з архівознавства: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / [Упоряд.: Г. В. Боряк та ін.]. Київ: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. 408 с.

Допоміжна

1. Апанович О. М. Архів Коша Нової Запорозької Січі. *Архіви України*. 1989. № 6. С. 13–27.
2. Архів ЦК Компартії України. *Архіви України*. 1991. №3. С. 47–51.
3. Боряк Г. В. Десять років інформатизації архівної справи в Україні: проблеми, здобутки, перспективи. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2002. Вип. 5: архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. С. 9–18.
4. Боряк Г. В. Сукупна архівна спадщина України: до проблеми змісту поняття Державного та Національного архівного фонду. *Архіви України*. 1995. № 4–6. С. 42–61.
5. Бутич І. Л. До питання про шляхи поповнення Національного архівного фонду України. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 року)*. Київ, 1997. Ч. 1. С. 288–294.

-
6. Делеган М.В. До питання про історію архівної справи на Закарпатті. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. на Всеукр. конф. (Київ, 19-20 листопада 1996 р.)*. Ч. 1. К., 1997. С. 140–145.
 7. Довбищенко М. В. Українські церковні архіви литовсько-польської доби: історична доля та перспективи реконструкції. *Архіви України*. 2001. №6. С. 10–23.
 8. Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (вересень-листопад 1941). *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського: збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 1997. Т. 2. С. 519–543.
 9. Калакура Я. С. Сучасна концепція архівознавчої освіти. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи*. Ч. 1. Київ, 1997. С. 42–47.
 10. Качановська Л., Овчаренко Ф., Шурубара А. Використання органо-комплексів дисперсних мінералів у біозахисних матеріалах. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1997. Т. 2. С. 39–43.
 11. Кисильов І. М. Про автоматизовану інформаційну систему архіву. *Студії з архівної справи та документознавства*. Т. 2. Київ, 1997. С. 29–33.
 12. Коваленко О. Б. Чернігівська архівна комісія (до 80-річчя з дня заснування). *Український історичний журнал*. 1976. №12. С. 121–125.
 13. Кулешов С. До проблеми внесення документів Національного архівного фонду України до унікальних. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2008. Т. 16. С. 15–29.
 14. Левченко Л. Організація державних архівів на Стародавньому Сході. *Пам'ятки*. 2015. Т. 15–16. С. 34–59.
 15. Лозицький В.С. Правові засади міжнародного співробітництва в галузі реституції архівних фондів і документів: історія, проблеми, перспективи. *Архівознавство України*. 1997. № 1–6. С. 15–21.
 16. Матяш І. Історія вивчення архівної справи в Україні в 20–30-ті роки. *Історія України*. 2000. № 16. С. 8–10.
 17. Матяш І. Б. Методологічні засади й понятійний апарат архівознавства. *Український історичний журнал*. 2009. № 2. С. 124–134.

-
18. Нефедов К. Ю. Офіційні архіви в стародавній Греції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. XXVI. С. 218–222.
 19. Новохатський К. Є. Межі національного архівного фонду. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2002. Вип. 5; Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. С. 67–74.
 20. Олійник С. В. Архівознавство. Конспект лекцій для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 144 с.
 21. Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України / Держкомархів України. УНДІСДЯ: Уклад.: І. Б. Матіяш (кер.), В. М. Гика, С. Г. Кулешов, Л. П. Одинока, Т.П. Прись, К.Т. Селіверстова, Н.М. Христова. Київ, 2001. 51 с.
 22. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ: Темпора, 2008. 688 с.
 23. Положення про принципи та критерії визначення цінності документів, порядок створення та діяльності експертних комісій з питань віднесення документів до Національного архівного фонду. 20 жовтня 1995 р. *Архіви України*. 1995. №. 4–6. С. 6–11.
 24. Санцевич А. Роль архівів у розвитку історичної науки. *Архіви України*. 1998. №3. С. 19–25.
 25. Солонська Н. Г. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2001. Вип. 3. С. 209–212.
 26. Христова Н. Перспективи розвитку системи каталогів до архівних документів у державних архівах України. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць*. К., 1999. Вип.1: Архів і особа. С.72–77.
 27. Як сформувати особистий архівний фонд. *Архіви України*. 1992. № 5–6. С.85–86.

Навчальне видання

ОЛІЙНИК Сергій Васильович

АРХІВОЗНАВСТВО

**Конспект лекцій для здобувачів вищої освіти історичних
факультетів бакалаврського рівня**

Видання 2-ге, доповнене і перероблене

Підписано до друку 15.05.2024. Формат 60x84/16.

Папір книжково-журнальний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,36.

ФОП Сисин Я. І. Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 18.07.2012 р. Серія ДК №4368.

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 9а;
Тел.: 0984253404, 0501931724; e-mail: abetka2017@ukr.net, <http://www.abetka.in.ua>